

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Hoofdstuk 1: Terrein van de ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie beschrijft en verklaart menselijk gedrag door terug te kijken naar de voorgeschiedenis, een aaneenschakeling van veranderingen: het ontwikkelingsproces

1.1 Een definitie van ontwikkeling

Ontwikkeling → doorlopen van een reeks toestanden, door verandering een onomkeerbare, trapsgewijze of geleidelijke ontwikkeling naar een "hoger" niveau/toestand (progressie), steeds dichterbij het eindresultaat.

Van klein naar groot (groei) en van eenvoudig naar complex (differentiatie; complexere dingen kunnen) → rijping + leren (stimuleren, prikkelen, spelen, oefenen, e.d.) → ontwikkeling.

Ontwikkelingspsychologie richt zich voornamelijk op kinder- en jeugdijaren bij het beschrijven en verklaren van ontwikkelingsprocessen. Twee vragen van belang:

- 1) Welke toestanden worden doorlopen?
- 2) Welke mechanismen zorgen voor de overgang van de ene naar de andere toestand?

Voorwaarde in kaart brengen ontwikkeling → kies een beperkt aantal samenhangende verschijnselen (geen appels met peren vergelijken).

1.2 De kinder- en jeugdijaren: een afbakening

Naast onderstaande groepering ook gebruikelijk: kinderjaren (0-12 jaar) en jeugdijaren (12-18 jaar).

- 1) Babyperiode (0-12 maanden)
Zo lang het kind nog niet loopt, zeer afhankelijk van omgeving, meeste tijd in het gezin, echter ook enkele dagdelen in crèche (werkende moeders).
- 2) Peuterperiode (1-4 jaar)
Ondernemend, zelfbewust, zelfstandig lopen, taalontwikkeling, en andere vaardigheden, in nabijheid van vaste verzorger, speelt liever *naast* dan *met* andere kinderen, echter vaak ook enkele dagdelen naar peuterspeelzaal.
- 3) Kleuterperiode (4-6 jaar)
Meer op andere kinderen gericht, rijke fantasie, vanaf 4 reeds naar school, leerplicht pas vanaf 5.
- 4) Schoolperiode (6-12 jaar)
Geen passende omschrijving voor deze periode, echter school neemt een belangrijke plaats in.
- 5) Adolescentie (12-18 jaar; jeugdigen/jongeren)
Puberteit, geslachtsrijping, voortgezet onderwijs. Puberteit is niet perse het startpunt voor deze periode, omdat bij meisjes de puberteit al meestal voor het twaalfde jaar begint, psychologische veranderingen echter weer later.

1.3 Ontwikkelingspsychologie in historisch perspectief

Pas zeer recent (< 30 jaar) belangstelling voor het kind als aparte groep met specifieke behoeften en mogelijkheden. Voor die tijd weinig geheimen voor kinderen, men maakte kennis met alle facetten van het (volwassen)leven. Drie invloeden uit het verleden:

- 1) Twee verlichte filosofen
Locke → tabula rasa-principe, voorloper van behaviorisme, pleitte voor strikte opvoeding → optimale zelfdiscipline en vorming van de geest. Rousseau → gevoel belangrijke plaats, geloofde sterk in aangeboren natuurlijke goedheid, kind slechts ruimte, respect en stimulans nodig hebben, beperkte correctie, weinig realistisch, doch niet onbelangrijk → visie op kind als actief en onderzoekend wezen, sterke wil grip op realiteit te krijgen (idem Piaget).

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 2) Het eerste onderzoek naar kinderen
Locke en Rousseau waren denkers, verrichten geen onderzoek, Charles Darwin (evolutietheorie) wel, bestuurdde eigen zoon tot 3 jaar, niet systematisch en erg subjectief, vestigde echter wel de aandacht op het gedrag van kinderen, gevolg → collega wetenschappers publiceerde eind 19^e eeuw ook dergelijk babybiografieën.
- 3) De psychoanalyse
Invloed Freud op ontwikkelingspsychologie niet te ontkennen, vooral standpunt grote invloed van levenservaringen in de vroege kinderjaren op persoonlijkheid volwassene.

1.4 Het toetsen van wetenschappelijke uitspraken

In het begin (babybiografieën) uitsluitend beschrijvend, waarnemingen met eigen interpretaties, geen eenduidige onderzoeksmethoden.

Voorwaarden wetenschappelijk onderzoek → waarheid, objectiviteit, rationaliteit, falsificeerbaar (neopositivistische wetenschapsopvatting van Popper), dit betekent dat wetenschappelijke uitspraak slechts geldig is zolang pogingen de uitspraak te weerleggen mislukken (absolute waarheid bestaat nooit), objectiviteit meestal niet mogelijk, daarom intersubjectiviteit → uitspraken over onderzoeksobject worden ontleend aan een bereikte consensus over geschiktheid en deugdelijkheid van methoden en technieken, uitspraken gebaseerd op regels van de logica (rationaliteit).

Empirische cyclus (De Groot) → 5 fasen voor wetenschappelijk onderzoek, (1) waarnemen → (2) hypothese (veronderstelling) → (3) concrete voorspelling → (4) voorspelling toetsen → (5) resultaten evalueren.

- Vraag → Hoe zo is de tweede hypothese op blz. 23 een schijnhypothese? Niet helemaal duidelijk

1.5 Meten in de gedragswetenschappen

Onderzoeksmateriaal verzamelen → objectieve waarnemingen en metingen, vaak echter gebaseerd op persoonlijke indrukken, meetinstrument echter belangrijk gereedschap. Wetenschappers geïnteresseerd in samenhang tussen variabelen (kenmerk, eigenschap), meest geïnteresseerd in oorzakelijke of causale verbanden (waarde variabele A wordt veroorzaakt door waarde variabele B).

Variabelen moeten meetbaar zijn, waarde variabele moet objectief vastgesteld kunnen worden, hiervoor moeten variabelen geoperationaliseerd worden → begrip vertalen in kwantificeerbare eenheden. Meting moet betrouwbaar (dezelfde resultaten ongeacht tijd en/of onderzoeker) en valide (geeft het meetinstrument wel de juiste waarde, wordt er gemeten wat er gemeten moet worden, is het meetinstrument 'geijkt'?) zijn. Metingen in de sociale wetenschappen lastig, omdat het ijkingsinstrument, het criterium, meestal ontbreekt.

Verschillende methoden om gegevens over kinderen te verzamelen:

- 1) Natuurlijke observatie
In eigen omgeving, normale loop van gebeurtenissen, met zo min mogelijk invloed. Bespieden is niet aan de orde, ethische regels zeer strikt. Video-opname ook mogelijk, invloed camera wel aanwezig en tweedimensionale karakter nadeel; bijv. blikrichting minder goed waarneembaar op video.
- 2) Gestructureerde observatie
Controle over de situatie, omstandigheden systematisch variëren, soort van 'laboratorium', bijv. vreemde-situatietest (Ainsworth) → baby confronteren met milde stress-situaties door ze in een vreemde omgeving alleen, met de ouder of met een vreemde persoon achter te laten.
- 3) Open interview
Vraagtechniek waarbij vragen deels geleid worden door de gegeven antwoorden, inductieve methode → gegevens leiden tot nieuwe ideeën en verklaringen en tot gericht onderzoek onder vaste condities.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 4) Gesloten interview
Vaste reeks vragen, in dezelfde volgorde telkens gesteld, resultaten kunnen makkelijk vergeleken worden.
- 5) Vragenlijst
Nog efficiënter dan gesloten interview (nog makkelijker te vergelijken), beperkt aantal antwoordmogelijkheden, mondeling of schriftelijk beantwoorden, wordt bij kinderen vaak door een volwassene ingevuld → waarneming & beleving ouders kan objectiviteit beïnvloeden,

Bij interview door een volwassene → ongelijke verhouding wat antwoorden kan beïnvloeden, jonge kinderen snappen nog niet goed dat er naar hun mening gevraagd wordt i.p.v. naar het gewenste antwoord.

Verschillende methoden om ontwikkeling te meten:

- 1) Dwarsdoorsnede onderzoek
Meetresultaten van kinderen van *verschillende leeftijden op één specifiek moment* met elkaar vergelijken, gemakkelijk, tijd- en kostenbesparend, echter vaak niet vast te stellen of het een ontwikkelingseffect dan wel een generatieverschil betreft. Cohort → groep mensen met hetzelfde geboortjaar. Cohorteffect → invloed die specifieke, tijdgebonden maatschappelijke gebeurtenissen op een cohort kunnen hebben. Probleem voornamelijk bij een groot leeftijdsverschil tussen 2 onderzochte cohorten. Tweede beperking → dwarsdoorsnede onderzoek zegt niks over individuele ontwikkeling.
- 2) Longitudinaal onderzoek
Meetresultaten van *dezelfde kinderen en dezelfde opdrachten* op verschillende leeftijden (na x periode) met elkaar vergelijken, minimaal twee verschillende tijdstippen, mogelijk om ontwikkeling individu te volgen, kostbare en tijdrovende vorm, proefpersonen raken in de loop der tijd kwijt (willekeurig, door problemen, gebrek aan motivatie → maakt steekproef niet representatief meer), belangstelling en maatschappelijke relevantie kan afnemen in de loop der tijd. Cohorteffect wordt niet over-/onderschat, maar is ook niet te onderscheiden van het ontwikkelingseffect → resultaten zijn gezamenlijke product van ontwikkelings- en cohorteffect.

Hoofdstuk 2: Ontwikkelingspsychologische theorieën

Verschillende theorieën, de drie belangrijkste worden bekeken → cognitieve psychologie, leerpsychologie en biologische psychologie. Hulpverlener meestal geen uitgesproken aanhanger van één theorie.

2.1 Twee fundamentele vragen over ontwikkeling

Uiteenlopende onderwerpen, maar twee vragen die bij elk onderzoek, hoe verschillend het onderzoeksobject ook, een rol spelen:

- 1) Aanleg of aangeleerd? (nature – nurture vraag)
Gedrag en ontwikkeling → worden bepaald door aangeboren, biologische factoren of door omgevings- en ervaringsfactoren → extreme standpunten komen niet meer voor, algemeen wordt aangenomen dat beide een rol spelen, echter elke theorie legt de nadruk op één van beide. Interactionistische verklaringsmodellen → dynamisch proces → aanleg- en omgevingsfactoren beïnvloeden elkaar.
- 2) Doorgaande lijn of niet? (continu – discontinu)
Discontinuïteit → ontwikkeling gekoppeld aan leeftijdsfase, Continue → verklaringprincipes gelden voor alle leeftijdsgroepen. Drie componenten:
  - a. Verlopen gedragsveranderingen die kenmerkend zijn voor de ontwikkeling, geleidelijk of abrupt? → gelijkmatig tempo in ontwikkeling (vooral leertheorieën) of wisselend met periodes van stilstand en periodes van snelle veranderingen (vooral nativisten → nature denkbeeld)?

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- b. Gedragsveranderingen slechts kwantitatief (vooral continuïteitsgedachte, meer van hetzelfde, leertheorie) of tevens kwalitatief van aard (vooral nativistische georiënteerde theorieën, Freud, Piaget, abrupte veranderingen, ontwikkeling in stadia, ene stadium kwalitatief verschillend van vorige).
- c. Gedrag voorspelt gedag op latere leeftijd? Moeilijk om dergelijk verband vast te stellen, een gedragskenmerk, zoals agressie of intelligentie, vertoont op verschillende leeftijden uiteenlopend gedrag.

2.2 De psychoseksuele ontwikkelingstheorie van Freud (1856-1939)

Ieder kind bij de geboorte een zekere hoeveelheid seksuele energie meekrijgt, libido, waardoor het in staat is lustgevoelens te ervaren → opeenvolgende leeftijdsfasen gericht op verschillende locaties van het lichaam → op dat moment centrum van lustgevoelens → ontwikkeling persoonlijkheid is afhankelijk van de bevrediging van behoeften.

Vijf psychoseksuele stadia:

- 1) Orale fase (0-1 jaar)
Erogene zone → mond → zuigen, eten, sabbelen, kauwen, bijten. Moederfiguur → die de orale behoefte bevredigt → eerste liefdesobject van het kind.
- 2) Anale fase (1-3 jaar)
Erogene zone → anus → controle over de sluitspier, ontlasting ophouden of vrijgeven. Freud hechte belang aan hoe conflictsituaties opgelost werden, ander mogelijk negatieve invloed op volwassen persoonlijkheid.
- 3) Fallische fase (3-6 jaar)
Erogene zone → genitale gebied → prettige gevoelens door masturbatie, kind sterk aangetrokken tot ouder van het andere geslacht, ouder van hetzelfde geslacht is rivaal → oedipuscomplex en electracomplex.
- 4) Latentiefase (6-12 jaar)
Seksuele gevoelens worden onderdrukt en gekanaliseerd → vooral ontwikkeling in sociaal en cognitief opzicht → stilte voor de storm → puberteit.
- 5) Genitale fase (na 12 jaar)
Erogene zone → opnieuw genitale zone, echter adolescent kan uiting geven aan seksuele verlangens en niet zoals bij kleuters in fallische fase met kracht onderdrukken

2.3 Het cognitieve ontwikkelingsmodel

Gedrag → weerspiegeling van denk- en kennisniveau, het weten (cognitie) vervult centrale rol. Twee varianten:

- 1) Jean Piaget (1896-1980)
Voornamelijk geïnteresseerd in *hoe* kinderen denken, niet naar *wat* kinderen denken → functie en structuur.
Functie → taak van intelligentie om verworven kennis te organiseren, aanpassen aan omgevingsseisen → waar dient het voor? Structuur → systeem van kenniselementen dat aan elke intellectuele activiteit ten grondslag ligt → Hoe zit het in elkaar?

Geheugenschema's → cognitieve structuren, flexibele actie- of gedachtepatroon dat bedoeld is om vat te krijgen op een ervaring, schema's worden georganiseerd in samenhangende, complexere systemen of kennisgebieden → door assimilatie (informatie interpreteren op basis van bestaande schema's) en accommodatie (bestaande schema's veranderen of nieuwe schema's maken).

Sociale cognitie → cognitie & moraliteit (emoties, vriendschap, zelfkennis) → belangrijk onderzoeksthema.
- 2) Informatieverwerkingstheorie
Mens als computer → volgens de processen opnemen, opslaan en terugzoeken, van sensorisch geheugen (zintuiglijk geheugen), naar korte-termijn (werkgeheugen) en vervolgens lange-termijn geheugen. Geen typische ontwikkelingspsychologische theorie, vraagstukken nature/nature en continu/discontinue staan niet ter discussie.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

2.4 De leertheorie

Merendeel gedrag (vooral sociaal gedrag) aangeleerd → gestuurd door ervaring (tegenwoordig ook meer aandacht voor aanlegfactoren en cognitieve processen) → Een relatief blijvende gedragsverandering als gevolg van opgedane ervaring.

Uitsluitend waarneembaar gedrag als gevolg van het leren → neurologische en biochemische processen buiten beschouwing (black-box model).

Watson → Geconditioneerde stimulus & Ongeconditioneerde stimulus → Geconditioneerde response (S-R relatie), voornamelijk respondent gedrag, conditioneren van reflexen. Skinner → Consequentie bepaald leerresultaat (S-R-C relatie), operant gedrag, gedrag dat al of niet herhaald zal worden afhankelijk van het directe effect van dat gedrag (punishment en reinforcement). Bandura → sociale leertheorie, model-leren, leren door observatie, gedrag van een ander overnemen.

Belangrijke leerprincipes:

- 1) Habituatie → gewenningsleer, belangrijke rol bij het concentratievermogen, omgevingsprikkels te negeren om onze aandacht te kunnen richten op datgene wat relevant is.
- 2) Extinctie → uitdoving, gedrag neemt af door het uitblijven van de verwachte consequentie.
- 3) Reinforcement → beloning, gedrag neemt toe als het gevolgd wordt door een prettige consequentie, motivatie is geen waarneembaar gedrag en laat men buiten beschouwing. Gedrag hoeft niet altijd beloond te worden. Sterker nog, incidentele beloningen houden ons gedrag veel langer in stand (vanuit het principe dat je niet zeker 'weet' wanneer beloning optreed, denk aan gokautomaat). Vandaar dus ook → advies dat ouders consequent op gedrag kinderen moeten reageren.
- 4) Punishment → straf, gedrag neemt af indien het opgevolgd wordt door een onprettige consequentie.
- 5) Modeling → imitatie, ook hier geldt → gedrag dat gevolgd wordt door prettige consequenties neemt toe, onprettige consequenties: gedrag neemt af.

2.5 De ethologie

Gedrag bestuderen vanuit biologisch perspectief, gebaseerd op evolutietheorie van Darwin, principe van natuurlijke selectie → individu dat zich aan kan passen aan de eisen van de omgeving, maakt meer kans zich voor te planten en te overleven (survival of the fittest). Twee vragen belangrijk:

- 1) Wat is de functie van dit gedrag in het kader van de overleving van het individu?
Gedrag dat het individuele voortbestaan moet garanderen
- 2) Wat is de functie van dit gedrag in het kader van de voorplanting van het individu?
Gedrag dat het doorgeven van erfelijk materiaal aan nieuwe generaties moet garanderen

Niet alle gedrag is aangeleerd, ook aandacht voor bepaalde leerprocessen → ethologen veronderstellen dat sommige het succesvolst verlopen in een bepaalde ontwikkelingsfase. Bijv. inprenting (instinctief volgedrag om zich aan verzorger te hechte, eerste bewegende object vaak) → sterk gekoppeld aan leeftijd (kritische periode), later wel nog mogelijk maar veel moeilijker (sensitieve of gevoelige periode, bijv. ook hechtingstheorie van Bowlby).

Door natuurlijke selectie is gedrag met een overlevingsfunctie uiteindelijk genetisch verankerd (biologische geprogrammeerd). De evolutie is traag, gedrag nu had lang geleden een overlevingsfunctie maar nu niet meer of minder sterk.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Hoofdstuk 3: Erfelijkheid en prenatale ontwikkeling

Reeds lange tijd, op basis van praktijkervaring, kennis over de overdracht van erfelijk materiaal. Inzicht in de mechanismen van erfelijke overdracht zijn van recenter datum. En bestaan geen 'intelligentie-gen' of 'depressie-gen' en de complexe wisselwerking tussen aanleg- en omgevingsfactoren maakt het lastig deze invloeden te isoleren en te bestuderen.

3.1 Erfelijkheid en historische feiten

Vroeger werd aangenomen dat de zaadcel een compleet embryo was, later werd bekend dat beide ouders een bijdrage leveren (anatom Kasper Wolff) → eicel en zaadcel. De monnik Gregor Mendel (1866) bracht meer inzicht in het proces van overdracht van erfelijk materiaal met de resultaten van zijn proeven in het kruisen van erwtenplanten. Ondanks dat hij zijn conclusies uit het waarneembare uiterlijk trok, bleken ze goeddeels juist te zijn.

Gen → Specifieke eigenschappen die onveranderd van generatie op generatie overgedragen worden, blauwdruk die richting geeft aan de ontwikkeling van specifieke eigenschappen.

Chromosoom → draadachtige structuur in de celkern, in elke cel 46 chromosomen, 23 paren waarbij het ene van vader en het andere van moeder afkomt. Elk chromosoom heeft tussen 10000 en 20000 genen.

Genotype → Geheel aan genetische informatie (bijv. oogkleur: vader bruin, moeder blauw).

Fenotype → Wijze waarop het genotype zich in waarneembare eigenschappen manifesteert (bijv. kind bruin).

DNA-molecuul → James Watson en Francis Crick (1953), bevat de genetische informatie.

3.2 Het begin van menselijk leven

Conceptie → versmelting van zaadcel en eicel.

Reductiedeling → Normale celdeling die tot celvermeerdering leidt, is kenmerkend voor de fysieke groei en differentiatie (exacte duplicaten). Reductiedeling is alleen mogelijk in kiemcellen en leidt tot een halvering van het oorspronkelijke aantal chromosomen (dochtercellen met elk één helft van de chromosomenparen). Elk kind krijgt genen van vader en van moeder, maar de combinatie van deze genen is dus uniek. Uitzondering → eeneiige tweeling, bevruchte eicel splitst zich snel na conceptie in twee afzonderlijke, identieke exemplaren.

Twee-eiige tweeling → twee eicellen worden door twee zaadcellen bevrucht, dubbele eisprong vrij zeldzaam, met nieuwe technieken om ovulatie (eisprong) kunstmatig op te wekken komt dit vaker voor.

Chromosomale afwijkingen → syndroom van Down (21^e chromosomenpaar niet 2 maar 3 chromosomen), fragilele X-syndroom (afwijking in X-chromosoom), XO Turner-syndroom, XXX Superfemale-syndroom, XXY Klinefelter-syndroom en XYY Supermale-syndroom.

3.3 Dominante en recessieve genen

Verskil tussen dominante en recessieve gen manifesteert zich uitsluitend in het fenotype. Kruising dominant en recessief gen → heterozygoot genotype, kruising van twee dominante of twee recessieve genen → homozygoot genotype. Fenotypisch zijn heterozygote exemplaren gelijk aan homozygote exemplaren met de dominante genen. Als twee dragers van een ziekte, veroorzaakt door een recessief gen, kinderen krijgen dan:

DG (gezond) / RG (ziek) + DG (gezond) / RG (ziek) → DG / DG (gezond) (25 %)

DG (gezond) / RG (ziek) + DG (gezond) / RG (ziek) → RG / DG (gezond, maar drager van ziekte) (50 %)

DG (gezond) / RG (ziek) + DG (gezond) / RG (ziek) → DG / RG (gezond, maar drager van ziekte)

DG (gezond) / RG (ziek) + DG (gezond) / RG (ziek) → RG / RG (ziek) (25 %)

Polygene eigenschap → eigenschap die door meerdere genen bepaald wordt.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

3.4 De zwangerschap

Drie periode met elk een andere benaming voor de menselijke vrucht:

- 1) Bevruchte eicel (0-2 weken)
Ovulatie → rijpe eicel (ovum) maakt zich los van de eierstok en gaat richting baarmoeder → zaadcel dringt ovum binnen (verhouding grootte: eicel is pingpongbal, zaadcel suikerkorrel) → uur later vereniging erfelijk materiaal → bevruchte eicel, celdeling begint → na 6 dagen, innesteling in baarmoeder (cruciaal moment, leid vaak tot ongemerkte miskramen) → eicel scheidt zwangerschapshormoon af om te voorkomen dat de menstruatie tot een vroegtijdige afvloeiing van de vrucht zou leiden.

- 2) Het embryo (2-8 weken)
Vanaf de innestelingsperiode → in 40 dagen in- en uitwendige structuren in aanzet gevormd. Drie cellagen (van binnen naar buiten) van waaruit ontwikkeld wordt → endoderm (inwendige organen), mesoderm (skelet, spierstelsel, hart, geslachtsorganen), ectoderm (huid, haar, zintuigen, zenuwstelsel).

Einde derde week → primitief hart. Vanaf vijfde week → snelle groei hoofd en ledematen beginnen zich af te tekenen. Vanaf achtste week → duidelijk menselijke vormen, ogen, oren, tenen, vingers te onderscheiden, begin botvorming. In diezelfde 40 dagen → systemen klaar van waaruit deze pijlsnelle ontwikkeling mogelijk is. Drie systemen:
  - a. Amnionholte (vruchtzak)
Bevat het vruchtwater, wat voor een beschermend kussen en een constante temperatuur zorgt.
  - b. Placenta (moederkoek)
Weefsel van moeder én kind, uitwisselingssysteem van voedings- en afvalstoffen, bloedsomlopen gescheiden door semipermeabele wand → chemische stoffen kunnen erdoor, bloedcellen zelf niet.
  - c. Navelstreng
Verbinding tussen placenta en embryo (later foetus), toevoer zuurstof en voedingsstoffen, afvoer van afvalstoffen.

- 3) De foetus (9-38 weken)
Groei en verdere ontwikkeling, begin botvorming, lengte- en gewichtstoename aanzienlijk. Einde derde maand → geslachtsontwikkeling bij jongens zichtbaar, enkele weken later ook bij meisjes. Vanaf derde maand → steeds meer bewegen en reageren op auditieve, visuele en tactiele prikkels. Vanaf de vierde maand → bewegingen kunnen door moeder gevoeld worden, psychologisch belangrijk moment, eerste aangename ervaring, daarvoor voornamelijk ongemak (misselijk, vermoeid, verstoorde eetlust, dikker worden).

Tweede helft zwangerschap → voorbereiden op onafhankelijk bestaan buiten baarmoeder. Foetus jonger dan 24 weken is buiten baarmoeder niet levensvatbaar, probleem voornamelijk onvolgroeide longen, gebrekkige spijsvertering en regeling lichaamstemperatuur. Vanaf maand zeven → levenskansen nemen gestaag toe, maar alleen na 38 weken baby optimaal toegerust voor leven buiten de baarmoeder. Achtste maand → moeder geeft antistoffen als bescherming tegen dreigende infectieziekten. In laatste drie maanden → hersenen intensieve groeiperiode, moeder ondervoed in deze periode ernstigere gevolgen dan in de eerdere fase van de zwangerschap.

3.5 De geboorte

Geboorte 40 weken na eerste dag van de laatste menstruatie. Geboorte meer dan 3 weken te vroeg → premature geboorte. Baby gemiddeld 3500gr en 50cm bij geboorte. Geboortegewicht te laag → dysmaturiteit, dysmature baby.

Niet bekend hoe stressvol de geboorte voor het kind is, maar we kunnen aannemen dat het geen pretje is. Aantal vitale levensfunctie moeten nu zelf gedaan worden, ademhaling (de meest kritieke functie), constante temperatuur, afweer tegen infecties. Bevallingen altijd met een deskundige. Nederland wel land met nog de meeste thuisbevallingen.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

3.6 De prenatale ontwikkeling en invloeden van buitenaf

Lang gedacht dat sturingsmechanisme prenatale ontwikkeling volledig genetisch voorgeprogrammeerd is. Dat blijkt niet het geval te zijn. 3 tot 5 procent heeft een geboortefwijking (latere leeftijd hoger percentage omdat afwijking niet altijd bij pasgeborene te herkennen is). Oorzaken → erfelijke afwijking, infectieziekten, ondervoeding, medicijngebruik, radioactiviteit. Baarmoeder bied bescherming, maar niet voor alle van buitenkomende onheilen. Denk aan middel thalidomide → 'onschuldige' tranquilizer dat door veel zwangere vrouwen in de '60 geslikt is. Leidde tot allerlei verminkingen, sterk verkorte en onvolgroeide ledematen de bekendste. In Nederland bekend onder de naam: softenonkinderen.

De belangrijkste schadelijke invloeden:

- 1) (Infectie)ziekten
Rode hond, AIDS, syfilis, diabetes, chronische hypertensie, hepatitis B, sommige vormen van influenza.
- 2) Onvoldoende en/of eenzijdige voeding
Hoeft niet altijd blijvende gevolgen op te leveren, maar in ontwikkelingslanden zet ondervoeding zich na de geboorte voort.
- 3) Hoge of lage leeftijd van de moeder
Bij lage leeftijd vaak verslaafden of psychiatrische patiënten daarom beperkte zwangerschapsbegeleiding (indirect schadelijk dus).
- 4) Stress tijdens de zwangerschap
Moeilijk vast te stellen wat de invloed van stress is, stress brengt weer andere risicofactoren met zich mee, zoals verminderd of slecht contact tussen moeder en kind, roken, alcoholgebruik, medicijngebruik.
- 5) Drugs en medicijnen
Baby's vaak bij de geboorte al verslaafd en moeten afkicken, Foetaal alcoholyndroom (FAS) → Complex van symptomen die te zien zijn bij baby's van alcoholverslaafden. Diethylstilbestrol (DES) → geslachtshormoon wat zwangere vrouwen innamen om miskramen te voorkomen. Dochters van deze moeders bleken later verhoogde kans op baarmoederhalskanker te hebben, minder snel zwanger te raken en eerder een miskraam of premature baby te krijgen.
- 6) Schadelijke chemicaliën en stralingsgevaar
Vergiftiging door lood en PCB's. In Hiroshima en Nagasaki 28% vrouwen een miskraam, 25% baby's stierven in eerste levensjaar, 25% afwijking in centrale zenuwstelsel. Zelfs geringe straling zoals bij röntgendiagnostiek of de bestraling van tumoren kan een bedreiging voor het kind vormen.

Hoofdstuk 4: De fysieke ontwikkeling

Geen ander zoogdierenjong is zo weerloos en afhankelijk van zijn verzorgers als het mensenkind. Tijd tot geslachtsrijpheid (einde fysieke ontwikkeling) is ongekend lang bij mensen; kennelijk hebben we het nodig.

4.1 De eerste levensfuncties

Apgarscore → beoordeling op de 1ste en 5de minuut na de geboorte op vijf vitale kenmerken: hartslag, ademhaling, spiertonus, prikkelreactie en huidkleur. Gedragsrepertoire pasgeborene groot; Apgarscore geeft slechts beperkt informatie.

Neonatal Behavioral Assessment Scale (NBAS) → Door Brazelton ontwikkelde schaal om gevarieerde prikkels te inventariseren. Habituaie belangrijk, een baby die iedere keer een even sterke reactie op een prikkel geeft (geringe habituaie) behoort tot een hogere risicocategorie. Vier categorieën: aandacht en sociale responsiviteit, spiertonus en beweging, habituaie en prikkelbaarheid, fysiologische reacties op stress → zeggen allemaal iets over temperament.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Drie belangrijke levensfuncties:

- 1) Slapen
Pasgeborene slapen veel (+/- 18 uur), in het eerste levensjaar vermindert dit tot 15 uur, vervolgens neemt het geleidelijk af tot adolescentie (+/- 8 uur). Opvallender is de verandering van slaap-en-waakritme in 1ste levensjaar → aanvankelijk gelijk met voedingstijden (6 a 8 voedingen), daarna dag-en-nachtritme (binnen +/- 1 maand), slapen overdag vanaf 3de levensjaar nagenoeg verdwenen.

REM-slaap → Bij volwassenen 20% van de totale slaaptijd, bij pasgeborene 50% (neemt tot het 5de levensjaar geleidelijk af) → Hoog percentage REM-slaap is een teken van het rijpingsproces van de hersenen.
- 2) Eten
Binnen 5 maanden verdubbeling gewicht, zuigen krachtige reflex, gekoppeld aan het aangename (voedsel, warmte moeder), belangrijk tastorgaan bij pasgeborene, zuigbehoefte vaak ook bevredigd met fopspeen of vinger.
- 3) Huilen
Aangeboren overlevingsfunctie (nabijheid verzorger → voedsel, warmte en bescherming), reden huilen (pijn, honger, angst) volgens sommige onderzoekers verschil in toonhoogte.

Tegenwoordig mogelijk baby's met een geboortegewicht < 1500gr in leven te houden, meestal 8 a 10 weken te vroeg geboren. In 1983 longitudinaal onderzoek naar premature en dysmature kinderen → 73% overleeft, op tweejarige leeftijd 14% lichamelijk of verstandelijk gehandicapt, ondanks hogere overlevingskans blijft percentage gehandicapte kinderen constant. Wel op vijfjarige leeftijd 14% een zekere functiebeperking door lichte neurologische stoornissen of zintuiglijke handicaps (slechthoorendheid). 12% dan al op speciaal onderwijs aangewezen. Afgezien hiervan, bleek helft kinderen op een of meerdere functiegebieden minder goed te zijn (dan gemiddeld), zonder belemmeringen in het dagelijkse functioneren. Op negenjarige leeftijd, 19% speciaal onderwijs en 50% van de kinderen die reguliere onderwijs volgde liepen achter of kregen remedial teaching. Kortom, de eerdere aanname dat kinderen met een (te) laag geboortegewicht binnen 2 jaar over de problemen heen groeien blijkt niet te kloppen.

4.2 Fysieke groei

Groeitempo in eerste 6 maanden het grootst, tweejarige peuter heeft reeds de helft van latere lengte bereikt, meisjes beginnen eerder met de puberale groeispuurt maar blijven in lengte achter op jongens. Drie aspecten van het groeiproces:

- 1) Groeipatronen
Lichaamsgroei volgens twee groeipatronen: cefalocaudale groei (kop-staart groei; lichaamsdelen dicht bij het hoofd beginnen eerder met groeien, armen eerder dan benen, hoofd groeit aanvankelijk harder, armen en romp tweejarige langer dan benen) en proximodistale groei (centrale lichaamsdelen eerder dan extremiteiten, romp eerder dan ledematen en armen eerder dan handen en vingers).

Kind beheerst door deze groeipatronen eerder hoofd- en rompbewegingen dan vinger- en teenbewegingen. In puberale groeispuurt gaan deze patronen niet op; snel toenemende schoenmaat teken dat de groeispuurt begint, typische slungelachtige bouw van de puber laat duidelijk zien dat de groei van de romp als laatste inzet.
- 2) Invloeden op fysieke ontwikkeling
Groeitempo bij identieke tweelingen weinig verschillend, echter omgeving heeft wel invloed (denk aan ontwikkelingslanden, chronische ondervoeding en ziekte, bij ziekte meestal later ingehaald). Opvallend is dat fysieke rijping (menstruatie, baard in de keel) tegenwoordig eerder begint dan aan het begin van de 20de eeuw (in West-Europa en Noord-Amerika) → vooral toegeschreven aan verbeterde levensomstandigheden en volksgezondheid.
- 3) De psychologische reactie op groei
Lengtetoeename als positief ervaren ('wat ben jij al groot geworden'). Lengte rechtstreeks geassocieerd met leeftijd, daarom worden kinderen wel eens onder- of overschat in hun doen en laten (te beschermend, te veel verantwoordelijkheid, te lage/hoge verwachtingen), nog sterkere invloed bij jonge adolescent.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

4.3 Neurofysiologische rijping

Waarschijnlijk ligt aan alle ontwikkelingsprocessen een specifieke neurologische rijping ten grondslag. Echter, kennis over de hersenen is nog beperkt om direct verband met mentale processen te leggen en wat we weten heeft een sterk medische inhoud (niet aan de orde binnen de psychologie). Daarom slechts een summier overzicht.

1) Bouw van de hersenen

Begin hersenen (van onder naar boven): ruggenmerg overgang naar verlengde merg → samen met de kleine hersenen (cerebellum) wordt dit de hersenstam genoemd. Signalen uit ruggenmerg gaan via hersenstam naar overige hersenen. Hersenstam tevens gebied van vitale levensfuncties (ademhalen, bloeddruk, zintuigen), kleine hersenen handhaven evenwicht en coördineren bewegingen.

Grote hersenen (cerebrum) → linker en rechter helft, buitenste schil heet hersenschors (cortex; evolutionair jongste gedeelte). Van hieruit mentale functies (taalbegrip, geheugen, denken, bewustzijn).

Ook hersenen proximodistaal groeipatroon (van binnen naar buiten) → cortex als laatste.

2) Bouw van de zenuwcel

Telefoontoestel, verschillende inputkanalen (dendrieten), een outputkanaal (axon), overgang van axon naar dendriet heet synaps → door uitwisselingen van chemische stoffen (neurotransmitters) vind informatie-uitwisseling plaats, netwerk van verbindingen

- a. Celvermeerdering → Toename zenuwcellen, in begin te veel (aspecifieke zenuwcellen sterven af).
- b. Celmigratie → Plek binnen het lichaam innemen.
- c. Celdifferentiatie → Omvang toenemen, specialiseren toekomstige functie, meer complexe verbindingen.

Functiegebieden hersenen komen tot ontwikkeling, na geboorte belangrijke vooruitgang in motoriek (volgens bekende twee groeipatronen), daarna sensorische gebieden, gezichtsvermogen, gehoor- en tastzin. Daarna door toename neuronale verbindingen → coördinatie en differentiatie van functies.

3) Flexibiliteit en hemisfeerspecialisatie

Beschadiging op jonge leeftijd niet altijd blijvend letsel, het grote aantal onnodige zenuwcellen en verbindingen kunnen beschadigde 'functiegebieden' overnemen.

Lateralisatie → hemisfeerspecialisatie, bijvoorbeeld handvoorkeur of taalcentrum, linker/rechter hersenhelft.

4.4 De motorische ontwikkeling

In eerste twee levensjaren enorme vooruitgang, competentiegevoelens nemen hierdoor toe, actieradius kind en zijn controle over omgeving worden vergroot. Binnen 2 jaar van afhankelijk wezentje tot zelfstandig rondstappende peuter. Motorisch handelen eerste aanzet tot mentale ontwikkeling (grijpen → begrijpen, vatten → bevatten).

Grove motoriek

Balans, voortbeweging, coördinatie gehele lichaam en ledematen. Beheersing en balans van het lichaam begint bij het hoofd → pasgeborene moet volledig ondersteund worden, vanaf 2de maand: in buikligging hoofd iets optillen, enkele maanden daarna: hoofd en borst oprichten, na half jaar: rechtsop zitten.

Als rechtop zitten mogelijk is, dan kruipen mogelijk (geen imitatie, ontdekt kind zelf), vervolgens lopen (met brede tred en opgeheven armen voor balans). Lopen is mijlpaal, plezierige ervaring om een gewenste vaardigheid onder de knie te krijgen (mastery). Meestal lopen na 15 maanden onder de knie (9-20 maanden), vergroot ruimtelijke oriëntatie en gebruik handen nu mogelijk.

Fijne motoriek

Voornamelijk handfunctie. Na 4 maanden met palm van de hand voorwerpen pakken, oog-hand coördinatie bij grijpen belangrijk, tussen 3-6 maanden meer samenwerking beide handen. Bij 6 maanden voorwerpen doorgeven van de ene naar de andere hand om iets anders te pakken (daarvoor voorwerp laten vallen).

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Pincetgreep → verfijning grijpen (bij ongeveer 9 maanden), met duim en wijsvinger.

Toenemend aantal vaardigheden, vergroten zelfredzaamheid. Penvoering bij het tekenen en kleuren demonstreert proximodistale rijping → eerst vanuit de schouder, dan elleboog en dan pas pols. Einde basisschoolleeftijd → grote handvaardigheid en uitstekende oog-hand coördinatie

Invloed op de motorische ontwikkeling

Nature of nurture, vaste volgorde (zitten, staan, lopen) voor alle kinderen gelijk → alles te maken met biologische rijping (stevinger worden botten en spieren, uitbreiding, differentiatie, specialisatie).

Gerichte oefening of bepaalde levensomstandigheden kunnen motorische mijlpalen versnellen of vertragen. Voordeel Afrikaanse kinderen t.o.v. westerse kinderen (i.v.m. rechtop gedragen worden en het versterkend effect hiervan op romp- en beenspieren). Nadeel kan zijn: verwaarlozing, algemene lusteloosheid → ondernemingslust of exploratiedrang noodzakelijk voor goede ontwikkeling. Verklaart ook misschien de individuele verschillen in motorische ontwikkeling.

Hoofdstuk 5: De taal

Taal belangrijk onderscheid tussen mens en dier, mensentaal is flexibel en productief, oneindige klanken en combinatiemogelijkheden. Baby aangeboren interesse voor de menselijke stem, daarom misschien ook snellere taalontwikkeling bij kinderen dan bij volwassenen.

5.1 Beschrijving van de taalontwikkeling

Continue proces → ook in volwassenheid gaat ontwikkeling door, zij het in een langzamer tempo, ook na puberteit → woordenschat, mondelinge en schriftelijke uitdrukkingsvaardigheden nemen toe. Niveau wat men bereikt sterk afhankelijk van omgevingsinvloeden, waaronder onderwijs.

Oorzaken taalontwikkelingsstoornis → o.a. ernstige cerebrale stoornissen, neurologische afwijkingen (afasie) en (veel voorkomend) gehoorverlies (taalomgeving zeer belangrijk voor spraakontwikkeling). Er is nl. een permanente interactie tussen kind en volwassene en feedback van ervaren sprekers (oudere broers/zussen, ouders) op gebrekkige taalgebruik (correcties, aanvullingen → uitbreiding woordenschat en taalvormen)

Babytaal → overal ter wereld aanwezig, verkorte, versimpelde, maar grammaticaal juiste manier van spreken, toegankelijker voor het kind. 7 kenmerken van babytaal zijn:

- a) een eenvoudige vorm en korte zinslengte
- b) sterke intonatie
- c) nadruk op sleutelwoorden
- d) frequent gebruik van verkleinwoorden
- e) frequent gebruik van de vraagvorm
- f) hoge spreektoon
- g) herhaling en uitbreiding

Herhaling is zelden letterlijk, meestal een grammaticale correctie. Vraagvorm om aandacht kind te krijgen en houden. Vier kenmerken van taalontwikkeling:

- 1) Fonologische aspect
Onderscheiden en vormen van klanken, genuanceerde klankonderscheid benodigd voor leren lezen bij vijfjarige aanwezig, onderscheiden altijd eerder dan zelf vormen.
- 2) Semantische aspect
Betekenis van woord en woordcombinaties (inhoud van taal), taakverwerving komt echt op gang bij besef dat woorden als symbool voor bestaande objecten dienen

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 3) Syntactische aspect
Grammaticale regels voor woordverbuigingen/zinsconstructies, bij zesjarige grotendeels grammaticaal correct.
- 4) Pragmatische aspect
Sociale, communicatieve gebruik van taal, woordkeuze en intonatie meestal afhankelijk van ontvanger, situatie of doel.

Taalontwikkeling in te delen in vier periodes:

- 1) Prelinguale periode (0-1 jaar)
Taal wel al belangrijk, maar kind gebruikt in deze periode zelf nog geen herkenbare woorden (willekeurige combinatie van herkenbare klanken die consistent naar een object of klasse van objecten verwijzen, dus niet perse een bestaan woord).

Taalontwikkeling begint met luisteren (niet met spreken). Baby's al voorkeur voor menselijke stem (prefereren moedersstem). Pasgeboren baby's kunnen binnen een maand al fonemen onderscheiden (foneem is kleinste betekenisonderscheidende klank, bijv. e vertegenwoordigd meerdere fonemen in 'best leven'). Dit pleit sterk voor een aangeboren vermogen tot klantonderscheid. Vermogen neemt met de jaren toe.

Vocaliseren → produceren van eerste spraakklanken. Brabbelen → begint na ongeveer 6 mnd. (herhaalde medeklinker/klinker combinaties, bijv. 'dadada'). Daarna steeds gevarieerder en meer op woorden lijkend. Tegelijkertijd experimenteren met intonatie. Brabbelen al spoedig communicatieve functie. Bij ongeveer 7 mnd. kind brabbelt wanneer iemand luistert en stil is als iemand anders spreekt.

Deze periode zowel nature als nurture. Duidelijk bij dove kinderen → in eerste instantie niet te onderscheiden van normale kinderen (pleit voor biologische factoren), maar vanaf maand 8 blijft klankvariatie bij dove baby uit. In de laatste fase van het brabbelen gaat het op echte woorden lijken uit de taal die hij om zich heen hoort (omgevingsinvloed).

Luisteren belangrijke voorwaarde voor taalverwerving, daarnaast ook 'behoefte aan communicatie'. Begint met passief taalbegrip, daarna actief taalgebruik.

- 2) Vroeglinguale periode (1-2½ jaar)
Actief gebruik taal, woordenschat neemt pas einde periode snel toe, rond 1ste verjaardag eerste woordjes (komt overeen met cognitief verklingsmodel → dan objectpermanentie bereikt, object bestaat ook al zie je het niet), simpele woordjes, iets vertrouwds uit de omgeving.

Eenwoordzinnen → met 1 woord wil het kind heel veel zeggen, te begrijpen adhv intonatie en handgebaren. Overextensie → woord gebruiken voor een ruimere klasse objecten (koe = koe, paard, schaap) Onderextensie → woord gebruiken voor uniek object (koekje = lange vinger, auto = de wagen van de ouders)

Op tweejarige leeftijd al 270 woorden, op 3½-jarige leeftijd al 1200 woorden, peuter zegt al twee- en driewoordzinnen, somber maar effectief taalgebruik (telegramstijl).

- 3) Differentiatieperiode
Uitbreiding basisvaardigheden, volgorde belangrijk (onderwerp-lijdend voorwerp-hele werkwoord, bijv. 'pappa bal choppe'). Meervouden, verkleinwoorden, werkwoordvervoegingen, vergrotende en overtreffende trap volgen.

Overregularisatie → Regels van verbuigings- en vervoegingsprincipes worden te vaak toegepast ('de veelste appels').

Naast deze regels leert men ook verschillende zinsconstructies en transformatieregels toepassen (vragende vorm, ontkenkende vorm, verleden tijd, voltooid tijd, etc.). Pragmatische aspect & presentatie gaat nu grotere rol spelen, rekening houden met gesprekspartner, stemgeluid leren aanpassen aan afstand (2-2 ½).

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Vanaf 3 jaar aanpassen taalniveau aan ander (kleiner broertje/zusje), men gaat bewuster om met taal.

4) Taalontwikkeling tijdens schooljaren

Bij 5-6 jaar grote gelijkheid met taal volwassene, men weet iets van grammatica en kan eindeloze hoeveelheid zinnen construeren, hierna voornamelijk verfijning en uitbreiding woordenschat. Taalverwerving loopt synchroon met cognitieve ontwikkeling voor wat betreft semantische aspect.

Metalinguïstisch bewustzijn → vanaf een jaar of 5 meer inzicht in taal zelf, taal opgebouwd uit stelsel van regels en afspraken, taalspelletjes erg in trek

Schriftelijke taalverwerving → belangrijke impuls voor taalontwikkeling, door lezen wordt woordenschat sterk uitgebreid, kennis van grammatica regels wordt vergroot.

5.2 Verklaring van de taalontwikkeling

Drie modellen om taalontwikkeling te verklaren:

1) Leertheoretisch verklaringsmodel

Taalverwerving adhv de belangrijkste leerprincipes: shaping (vocalisaties baby worden door ouders stapsgewijs en selectief versterkt), extinctie, reinforcement en imitatie, kind neemt taal omgeving over; taalfouten verdwijnen door extinctie, correct taalgebruik en effectieve communicatie wordt beloond.

2) Psycholinguïstische theorie

Aangeboren taalverwervingmechanisme, onmogelijk om dit (eigen taalregels) vanuit de leerprincipes allemaal te verklaren, bijv. door imitatie. Daarom taalverwerving ondanks beperkte cognitieve capaciteiten. Optimaal in gevoelige periodes.

Transformatieregels → nodig om verband tussen diepestructuur (betekenis) en oppervlaktestructuur (zinsbouw) te leggen. Kennis van enkele transformatieregels voldoende om talloze nieuwe betekenisvolle zinnen te maken. Voorbeelden:

- Hij leest dat boek / Dat boek wordt door hem gelezen
(Oppervlaktestructuur verschillend, diepestructuur gelijk)
- Hij keek naar het meisje met de verrekijker
(Keek hij met de verrekijker of had het meisje een verrekijker?)
(Oppervlaktestructuur gelijk, diepestructuur verschillend)

Oorspronkelijkheid taal van het kind duid op biologische invloeden (en niet leerprincipes): spraak geen afspiegeling van taal volwassene (dus geen imitatie); kind past eigen, sterk vereenvoudigde grammatica toe. Jonge kinderen bedenken eigen woorden ('grapmeneer', 'blaadjesboek'). Taalfouten door strikt toepassen van regels, niet door gebrekkige imitatie (overregularisatie). Telegramstijl.

3) Interactionistisch verklaringsmodel

Wisselwerking tussen taal en omgeving, geen biologische mechanismen, maar interactie tussen biologische rijping, cognitieve ontwikkeling en taalomgeving. Verbale ontwikkeling afspiegeling van cognitieve ontwikkeling (Piaget). (Cognitieve ontwikkeling stimuleert verbale ontwikkeling)

Of... juist de communicatie en verbale uitwisseling tussen kind en volwassene bevorderen de ontwikkeling van het denken (Vygotsky) (verbale ontwikkeling stimuleert cognitieve ontwikkeling).

Innerlijke spraak als begeleiding van een denkactiviteit (Piaget) of innerlijke spraak benodigd voor het zelfstandig uitvoeren van een opdracht (internaliseert instructie van volwassene) (Vygotsky).

- Vraag → Inhoudelijk verschil tussen benadering Piaget en Vygotsky niet helemaal duidelijk

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Hoofdstuk 6: Het denken

Denken meer dan alleen in jezelf praten. Je denkt immers ook in beelden en andersoortige symbolen; taal is hier een van. Denken is een verzamelnaam voor alle activiteiten waarbij we 'ons hoofd moeten gebruiken', zoals redeneren, problemen oplossen, onthouden en herinneren, organiseren, ordenen, et cetera.

6.1 Piagets visie op ontwikkeling

Cognitieve ontwikkeling → discontinu proces, duidelijk te onderscheiden stadia.

Kinderen → actieve onderzoekers, construeren eigen beeld van werkelijkheid door interactie met omgeving. Mentale structuren samenstellen (schema's) door adaptatie (assimilatie en accommodatie)

6.2 De vier stadia van cognitieve ontwikkeling

Stadium → ontwikkeling in denken in kwalitatief opzicht in stadia te onderscheiden is. Daarbij binnen een stadium gemeenschappelijke kenmerken en een zekere samenhang tussen verschillende aspecten. Overgang vrij abrupt en stadia zijn universeel (iedereen doorloopt ze). Vier stadia van cognitieve ontwikkeling:

- 1) Sensomotorisch stadium (0-2 jaar) (handelend denken)
  - 1ste maand → Reflexen (aangeboren reacties, nauwelijks variatie)
  - 1-4 maanden → Herhaalde handelingen (opzettelijke herhaling met verschillend effect, bijv. kijken naar bewegende handen).
  - 4-8 maanden → Doelgerichte handelingen (handelingen gericht op voorwerpen in de omgeving, bijv. slaan naar trapeze).
  - 8-12 maanden → Combinatie van doelgerichte handelingen (zoeken naar verborgen objecten uitsluitend op de plaats waar ze het laatst werden gezien, bijv. kiekeboe spelen).
  - 12-18 maanden → Oplossing van eenvoudige problemen (zoekreactie na zichtbare verplaatsing, kind ontdekt door experimenteren. Gebruikt bijv. krukje om ergens bij te kunnen of laat trekbeest achter zich aan rijden).
  - 18-24 maanden → Begin van mentale representaties, eerste symboolgebruik, indirecte imitatie, volledige objectpermanentie dus zoekgedrag na onzichtbare verplaatsing.

Overgang naar preoperationeel stadium begint met de komst van mentale representaties → taalverwerving, fantasiespel (doen alsof), indirecte imitatie (iets doen wat ze een dag eerder gezien hebben), intelligent handelen (door uitproberen efficiënte volgorde van handelen vinden) en objectpermanentie.

- 2) Preoperationeel stadium (2-7 jaar) (symbolisch denken)
  - 2-4 jaar → Preconceptuele fase, toenemend symboolgebruik/fantasie, taalontwikkeling, egocentrisme.
  - 4-7 jaar → Intuïtieve fase, centratie, problemen met conservatie en klasse-inclusie.

Egocentrisme → onvermogen zich in het standpunt van een ander te verplaatsen, altijd vanuit eigen perspectief naar omgeving kijken (bijv. ja knikken aan de telefoon, tegen een wildvreemde vertellen dat Kobus kwijt is). Kenmerkend tijdens en na dit stadium is een afnemend egocentrisme.

Centratie → Redeneringen en conclusies laten lijden door het meest opvallende aspect van het probleem. Peuters en kleuters letten vooral op statische (eind)toestand dan op het dynamische proces. Bijv. bang zijn voor een clownsgezicht ook al hebben ze gezien dat de clown zich schminkte.

Conservatie → Inzicht dat de kwantiteit van een materie niet veranderd als de presentatie wijzigt. Kleuters en peuters kunnen dit nog niet door centratie, ze richten zich op een specifiek aspect. Dus in een hoog, maar dun glas kan meer in dan in een laag, maar breed glas.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Klasse-inclusie probleem → concentratieprobleem doet zich ook bij classificeren, niet in staat op het een als een subklasse van het ander te zien (bijv. 100 bruine en 50 witte houten kralen, zijn er meer bruine of meer houten kralen?. Kind zal waarschijnlijk zeggen bruine kralen).

3) Concreet operationeel stadium (7-12 jaar) (operationeel denken)

Realistische, concreet voorstelbare situaties, daarom rekenprincipes op basisschool met concrete voorbeelden, zoals appels, knikkers, taartpunten.

Mentale operatie → mogelijk nu om hun interne representaties mentaal te bewerken (gedachtehandeling), probleemoplossend vermogen neemt hierdoor toe → operationeel denken. Kind van 7, 8 jaar laat zich niet meer misleiden door conservatieprobleem. Verschillende methoden hiervoor:

Reversibiliteit → uitgevoerde handeling in gedachte weer terugdraaien.

Organisatie → meerdere aspecten van probleem overzien en gezamenlijk tot slotconclusie laten leiden.

Compensatie → probleem van twee kanten bekijken, vorm van organisatie.

Identificatie → 'Ik heb er niks bijgedaan, niks afgehaald, dus het moet hetzelfde zijn..' (identiteitsprincipe).

4) Formeel operationeel stadium (vanaf 12 jaar)

Operationeel denken nog altijd centraal, alleen nu op een meer abstract (los van de inhoud) niveau (formeel i.p.v. concreet), groter abstractievermogen dan kind in concreet operationeel stadium.

Hypothetisch-deductief redeneren → probleem oplossen door mogelijke oplossingen te inventariseren en deze vervolgens systematisch te toetsen. Zeg maar eerst denken dan doen.

6.3 Een evaluatie van Piagets theorie

Kritische beschouwingen rond drie kernvragen gegroepeerd:

1) Correcte en volledige beschrijving?

Beschrijvingen kloppen grotendeels, wel verschillen tussen kinderen uit diversen milieus, leeftijd doorlopen stadia verschillend, Piaget formeel operationeel denken overschat, slechts zeer beperkt aantal jongeren behalen het niveau van hypothetisch-deductief redeneren. Eerste twee stadia onderschat, te eenzijdig onderzoek, bij andersoortige proeven bleken 'mijlpalen' op eerdere leeftijd al behaald te worden.

2) Ontwikkeling in stadia?

Tegenwoordig weinig ondersteuning voor het concept dat ontwikkeling zich in stadia laat indelen. Meestal een stapsgewijze ontwikkeling, stadia niet te definiëren.

3) Biedt de theorie een verklaring?

Theorie verhelderend en herkenbaar, kinderen denken anders dan volwassenen. Zijn vraag welke mentale processen ervoor zorgen dat kinderen uiteindelijk de wereld net zo gaan zien als volwassenen is niet door Piaget beantwoord. Informatieverwerkingstheorie heeft hier betere antwoorden op.

6.4 De bouwstenen van het informatieverwerkingsmodel

Sensorisch geheugen (relatief veel informatie, maar zeer korte tijd) → 'aandachtsfilter' → korte termijn geheugen (3-7 'units' van informatie en tijd beperkt, ook wel werkgeheugen genoemd) → actieve bewerking bijv. herhaling → lange termijn geheugen. Twee aspecten van informatieverwerking:

1) Aandacht

Filter tussen sensorisch en korte termijn geheugen. Focussen op een beperkt gedeelte van de informatiestroom. Jonge kinderen korte aandachtsboog, snel afgeleid door iets anders. Weten dat aandacht nodig is om iets te onthouden, maar nieuwsgierigheid naar iets nieuws wint het meestal van de behoefte stil te staan bij het vertrouwde.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 2) Geheugen
Vermogen informatie op te slaan. Belangrijk onderscheid tussen het herkennen van opgeslagen informatie (makkelijker) en het reproduceren van geheugeninhoud (uit het niets; moeilijker). Vermogen tot herkenning en reproductie neemt in eerste 3 jaar aanzienlijk toe. Periode tussen eerste kennismaking en latere herinnering kan bij driejarige al meer dan 1 jaar zijn. Reproductie blijft voor kind in kleuter- en peuterperiode lastig, dit vermogen neemt vanaf de basisschool enorm toe (denk aan rijtjes van buiten leren, e.d.).

Groter wordend reproductievermogen is te danken aan (hypotheses):

- a. Geheugencapaciteit → KTG neemt in opnemingsvermogen toe (van 3 naar 7,8 'units').
- b. Geheugenstrategie → spontaan herhalen, categoriseren, ezelsbruggetjes gebruiken.
- c. Invloed van algemene kennis → hoe meer we weten over x, hoe makkelijker we iets over x opslaan.

6.5 De verwerkingsprocessen van het informatieverwerkingssysteem

Verwerkingsprocessen → mechanismen die de informatie in de drie geheugenstations bewerken. De vier belangrijkste veranderingsmechanismen zijn:

- 1) Codering
Meest relevante kenmerken van objecten herkennen en opslaan. Informatie herstructureren tot een efficiëntere representatie. Bijvoorbeeld bij een raadseltje of een detectiveverhaal.
- 2) Strategieën
Op een specifieke wijze probleem of taak aanpakken. Strategieën kunnen ontstaan door instructie (onderwijs), imiteren van andere, of door zelf te ontdekken. Doortelmethode (9+3...9,10,11,12) is een strategie.
- 3) Generalisatie
Vermogen om strategie op zoveel mogelijk verschillende problemen toe te passen. Generalisatie kan ook tot strategie leiden → bijv. kind merkt dat alle apparatuur een snoer en een aan/uit knop hebben (generaliseren) → als iets niet werkt → eerst kijken of stekker in stopcontact zit (strategie).

Om te kunnen generaliseren hebben we kennis nodig, moeten we overeenkomsten tussen problemen kunnen ontdekken en overbodige stappen kunnen mijden. Dit vermogen groeit bij kind langzaam. Denk aan aantrekken van een maillot. Kleuter stuntelt in eerste instantie, heeft op een gegeven moment door dat het net zoals sokken is (generaliseren) en pas strategie 'sokken aandoen' toe.

- 4) Automatisering
Mentale verwerkingsprocessen steeds efficiënter en met minder aandacht. Afhankelijk ook type informatie, reeds aanwezige kennis van de informatie, interesse → meer of mindere mate van automatisering. Verschil tussen jonge en oudere kinderen goed te zien bij schoolse vaardigheden (lezen, rekenen).

Informatieverwerkingstheorie geen ontwikkelingsmodel, recent, niet zo veelomvattend, niet te koppelen aan 1 persoon en meerdere theorieën op verschillende aspecten van cognitieve ontwikkeling gericht die eigen invulling aan informatieverwerkingsmodel geven. T.a.v. de denkontwikkeling een waardevolle aanvulling en nuancering op theorie Piaget (die dit niet verklaarde).

Hoofdstuk 7: Temperament

Persoonlijkheid een belangrijk begrip binnen de psychologie.

Persoonlijkheid → aantal relatief stabiele, georganiseerde eigenschappen of trekken binnen het individu waardoor deze zichzelf als een eenheid ervaart en zich daarmee onderscheidt van een willekeurig ander individu.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

7.1 Wat is temperament?

Temperament → biologisch gefundeerde individuele reactiewijze. Aandacht naar 'hoe' het kind reageert op prikkels, niet naar 'wat' het doet of 'waarom' het iets doet. Vijf moderne opvattingen over temperament:

- 1) Het refereert aan individuele gedragskenmerken van het kind
- 2) Het is in de vroege ontwikkeling aanwezig
- 3) Het staat los van situatiespecifiek gedrag
- 4) Het is relatief stabiel in de tijd
- 5) Het bezit een zekere erfelijke basis.

Temperament slechts enkele basale kenmerken, door unieke ervaringen krijgt persoonlijkheid gestalte.

Transactiemodel van Sameroff en Chandler → ontwikkeling resultaat van voortdurende wederzijdse beïnvloeding van constitutionele kindeigenschappen enerzijds en de sociale omgeving anderzijds.

7.2 De pioniers: de temperamenttheorie van Thomas en Chess

Ontstaan theorie → oorzaak gedragsstoornissen vaak niet in omgeving te vinden (aangeboren eigenschappen dan toch?), zogenaamde omgevingsinvloed zorgde voor grote psychische druk bij ouders (tekortschietend).

Startte in 1956 een 30 jaar durend longitudinaal onderzoek naar reactiepatronen bij baby's, stabiliteit van dit reactiepatroon en de invloed op de verdere ontwikkeling: het New York Longitudinaal Study (NYLS). Negen temperamentvariabelen:

- 1) Activiteit → algemene motorische activiteit bij baby's
- 2) Regelmaat → regelmaat en voorspelbaarheid van eet-, slaap- en ontlastingsritmes. *
- 3) Stemming → aantal opgewekte, vriendelijke, onvriendelijke en onaangename reacties. *
- 4) Aanpassing → gemak of moeite om aan nieuwe situatie te wennen of aan te passen. *
- 5) Toenadering/terugtrekking → positieve of negatieve wijze van reageren op nieuwe prikkels. *
- 6) Intensiteit → energieniveau van de reacties van het kind. *
- 7) Reactiedrempel → hoeveelheid stimulatie benodigd om reactie uit te lokken.
- 8) Sterkte en duur van de aandacht → continueren van activiteit ondanks afleiding (sterkte) en duur behouden.
- 9) Afleidbaarheid → mate waarin gedrag onderbroken of gewijzigd wordt door externe prikkels.

Op basis van 5 temperamentvariabelen (2 t/m 6; zie *) werden drie temperamentclusters onderscheiden:

- 1) Het moeilijke kind
Onregelmatig slaap- en eetpatroon, terugtrekken van nieuwe prikkels, past zich niet of langzaam aan nieuwe situaties aan, heftige reacties op frustraties (driftbuien), veel en intensief negatief gedrag, huilt veel.
- 2) Het gemakkelijke kind
Regelmatig leefritme, geïnteresseerd in nieuwe prikkels, gemakkelijk aanpassen, meestal opgewekt, milde reacties.
- 3) De langzame starter
Mengvorm van 1 en 2, milde negatieve reacties, passen zich niet snel aan, maar vertonen wel regelmatig ritme dan moeilijke kinderen.

Zekere relativiteit in deze benadering (wat is makkelijk? Voor wie?). Men zag al snel dat kans op positieve ontwikkeling het grootst is als gedragsstijl kind in harmony met eisen en verwachtingen van omgeving is (Goodness of fit).

- Vraag → Wat is de relevantie van deze studie nog? Als 35% van de proefpersonen niet in 1 van deze temperamentclusters in te delen is (omdat ze te veel overlappende kenmerken hebben), wat is dan nog het nut en de relevantie van deze clustering?!

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

7.3 De temperamentvisie van Bates

'Moeilijk' temperament leidt tot gedragsproblemen door leertheoretische aanpak van ouders. Dwingend gedrag bij kinderen wordt vaak versterkt door de opvoeder (Patterson) → Om conflicten te vermijden, toegeven of geen/minder eisen stellen. Moeders met moeilijke peuters → vaker conflicten en minder succesvol in corrigeren.

7.4 Het inhibitiemodel van Kagan

Inhibitie → geremdheid. Kinderen die verlegen, teruggetrokken en angstig reageren in onbekende situaties (geïnhibeerd kind). Kind die vrij, energiek en spontaan reageert (niet geïnhibeerd kind).

Mate van geremdheid bleek zelfs op latere leeftijd nog duidelijk zichtbaar, ook fysiologische variabelen duidde hierop (verhoogde stressreactie wat bleek uit snellere hartslag).

Enige nuancering op z'n plaats: Kagan analyseerde alleen de meest extreme gevallen (de te verwachte effecten het grootst). Hijzelf heeft ook resultaten gerelativeerd → opvoedingsomgeving kan tot zeer verschillende uitkomsten leiden. Dus ook 'Goodness of fit' speelt een belangrijke rol.

7.5 Temperament en stabiliteit

Correlaties tussen temperamentkenmerken (gemeten op twee verschillende tijdstippen) middelmatig tot laag te noemen (weinig stabiel). Ene stabielere dan het andere. Sociabiliteit meest stabiele kenmerk (Buss en Plomin). Verrassend vanwege interactie met sociale omgeving, stabiliteit dus niet per definitie een aanlegfactor.

Gemakkelijk kind heeft door zijn gedrag een meer voorspelbare omgeving (stabiel), moeilijk kind door zijn gedrag meer kans op een instabiele omgeving. Sluit aan bij Inhibitie (geremd) → door stabiele opvoedingsfactoren blijft gedrag constant.

7.6 De moderne benadering: risico- en beschermende factoren

Risicofactoren zorgen voor een verhoogde kans op ontwikkelingsproblemen. Risicofactoren kunnen elkaar versterken, denk aan depressiviteit en armoede. Echter ook risicokinderen kunnen zich normaal ontwikkelen → door beschermende factoren (protectieve factoren), bijv. intelligentie, positief sociaal gedrag, sociale ondersteuning (buiten het gezin). Protectieve factoren vaak tegenpolen van risicofactoren, maar niet altijd, bijv. armoede (risicofactor) ↔ rijkdom (geen beschermende factor).

Aantal risicofactoren kunnen iets zeggen over de ernst van de problematiek, zogenaamde 'multiproblem'-gezinnen. Meest voorkomende risicofactoren: vroeggeboorte, ernstige medische aandoeningen, moeilijk temperament, angstige gehechtheid, psychopathologie of verslaving ouders, huwelijksproblemen, armoede en een lage sociale klasse.

- Vraag → Wat heeft deze paragraaf met het onderwerp 'temperament' te maken?
- Vraag → Wat is psychopathologie?

7.7 Kindbeschrijvingen en de Big Five

Big Five → vijftal persoonlijkheidsdimensies die men als clusters in het alledaagse taalgebruik van mensen heeft kunnen onderscheiden: extraversie, vriendelijkheid, gewetensvolheid, emotionele stabiliteit, ideeënrijkdom.

In een onderzoek ouders gevraagd hun kind te beschrijven, om zodoende erachter te komen of de Big Five ook terug te vinden is in de persoonsbeschrijvingen van kinderen. Kohnstamm bevestigde deze hypothese. Het onderzoek naar de Big Five kindbeschrijvingen leverde ook interessante culturele verschillen op, bijv. China 'gewetensvolheid' belangrijker dan rest van de landen, Amerika 'behulpzaamheid' belangrijker.

Child Behavior Checklist (CBCL) → Vragenlijst van Achenbach t.b.v. een grootschalig onderzoek naar gedragsproblemen.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Hoofdstuk 8: Gehechtheid

Temperament en gehechtheid, beide bouwstenen persoonlijkheid, fundamenten voor verdere sociale en emotionele ontwikkeling. Temperament individueel gegeven, al of niet genetisch bepaald, bij de geboorte reeds aanwezig. Gehechtheid kenmerk dat pas in interactie met omgeving gestalte krijgt.

8.1 Voorlopers van de gehechtheidstheorie

Gehechtheid → duurzame affectieve band tussen twee individuen. Centraal staat band tussen jonge kind en primaire verzorger (primaire zorgtaak). Denk aan experiment aapjes van Harlow. Aapjes verbleven meer bij badstof surrogaatmoeder zonder voedsel, dan ijzerdraad surrogaatmoeder met voedsel. (drang naar aangenaam fysiek contact sterker dan voedsel)

Bowlby's studie in opdracht van WHO (World Health Organisation) naar 'maternal-deprivation' (afwezigheid van moederliefde) bij ouderloze kinderen (wezen) in weeshuizen na de 2de wereldoorlog. Later na hevige kritieken uit de emancipatie-beweging breder getrokken → Afwezigheid van gehechtheidfiguur in het algemeen doorslaggevend voor het 'onthecht' zijn van weeskinderen. (personeel overbelast, hoog personeelsverloop, alleen primaire behoeften kinderen bevredigen, nauwelijks tijd voor individuele aandachtsbehoefte van kinderen).

8.2 De gehechtheidstheorie en haar evolutionaire achtergrond

Inspiratie gehechtheidstheorie Bowlby uit evolutiegedachte → hechtingsgedrag is overlevingsfunctie, voedsel en bescherming, niet zozeer voeding of bescherming zelf maar genetische bepaalde neiging tot nabijheid zoeken is basis voor gehechtheidontwikkeling.

Hetzelfde geldt voor instinctieve zorggedrag van verzorger (ook genetisch bepaald) → van belang voor het voortbestaan van het eigen soort (evolutietheorie). Aantrekkelijke uiterlijk en reacties van baby's (brabbelen, glimlachen, armen uitstrekken, huilen) lokken belangstelling van ouders.

Exploratie → Verkennen en onderzoeken van omgeving, ook overlevingsfunctie (in omgeving kunnen leven betekend omgeving kennen). Tegenpool van gehechtheid (niet gelijktijdig optreden). Aanwezigheid gehechtheidfiguur (veilige basis) vertrekpunt exploratie. 'Goede' hechting betekend een zekere balans tussen exploratie en hechtingsgedrag.

8.3 De ontwikkeling van gehechtheid

Ontwikkeling van gehechtheid in vijf, vloeiend in elkaar overlopende, fasen onder te brengen (Bowlby):

- 1) 0-5 maanden, nog geen differentiatie
Communicatieve signalen (glimlachen, huilen, oogcontact) niet gericht op één specifieke persoon.
- 2) 5-7 maanden, lichte voorkeur gehechtheidfiguur
Voorkeur voor één of enkele vertrouwde opvoeders, hechtingsproces begonnen. Bekende personen lokken sneller en vaker gehechtheidreacties uit, kunnen kind ook beter troosten.
- 3) 7-12 maanden, sterke voorkeur gehechtheidfiguur (éénkennigheid)
Gericht op één persoon, voorwaarde is persoonsconcept ontwikkeld (objectpermanentie, persoon bestaat ook al ziet het kind hem/haar niet). Scheidingsangst treed op, afwezigheid vertrouwde verzorger roept angst en verzet op. Vreemdenangst treed op, terughoudend tegen vreemde, zelfs angstig of afwerend (éénkennig).
- 4) 1-4 jaar, scheidingsangst neemt af
Tweejarig kind kan inleven in en accepteren wensen en behoefte van ander (verzorger), wederzijds geven en nemen, kind kan behoeftebevrediging steeds beter uitstellen totdat verzorger tijd heeft.
- 5) Vanaf 4 jaar, hechtingsgedrag neemt af
Steeds langere afwezigheidsperiodes van gehechtheidfiguur, gehechtheidrelatie abstracter karakter van wederzijdse affectie, vertrouwen en waardering, intern werkmodel met ervaringen van gehechtheidrelaties.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

8.4 Individuele verschillen

Ondanks de hiervoor beschreven fasen ontstaan gehechtheidrelaties bij alle kinderen anders, grote verschillen in scheidingsangst en nabijheid zoekend gedrag. Door vreemde-situatietest (Mary Ainsworth) was aard gehechtheid op een gestandaardiseerde wijze te classificeren. Ainsworth gaf ook mogelijke determinanten en effecten van kwaliteit gehechtheid aan.

Vreemde-situatietest → neutrale ruimte, episodes van toenemende stress van 3 minuten (stresselementen cursief gedrukt), achtereenvolgens: (1) moeder en kind in *vreemde ruimte* → (2) *vreemde volwassene* komt erbij en gaat met kind spelen → (3) *moeder verlaat de ruimte* → (4) moeder komt weer binnen → (5) moeder en vreemde volwassene verlaten vertrek, *kind blijft alleen achter* → (6) *vreemde* komt weer binnen → (7) moeder komt weer binnen.

Uitgangspunt test → kind in aanwezigheid moeder exploratiegedrag, na moeders vertrek voelt kind zich onveilig, zal hechtingsgedrag vertonen, bij moeders terugkomst wordt stresservaring verzacht en kortstondig geschonden vertrouwen hersteld, kind zal contact zoeken en vervolgens weer exploratiegedrag vertonen. Herenigingperiodes bepalen kwaliteit gehechtheid opvoeder.

Drie gehechtheidsklassen (volgorde ABC is van betekenis en heeft met balans exploratie en hechtingsgedrag te maken):

- 1) A-type (angstig-vermijdend gehecht; 20%)
Te veel exploratie, reageren nauwelijks op vertrek of terugkeer ouder, gaan door met hun spel (matige kwaliteit, oppervlakkig, vluchtig), ondanks dat voor hun de situatie ook stressvol is (fysiologische effecten gemeten).
- 2) B-type (veilig gehecht; 70%)
Evenwichtige balans exploratie en hechtingsgedrag, vertonen gemakkelijk exploratiegedrag bij aanwezigheid ouder, reageren angstig bij afwezigheid, toenaderingsgedrag bij terugkeer ouder, kind snel op z'n gemak gesteld en vertrouwen herwonnen, kind hervat vanuit 'veilige basis' z'n exploratiegedrag.
- 3) C-type (afwerend gehecht, ambivalent gehecht; 10%)
Te veel hechtingsgedrag, weinig exploratie, constant nabij ouder, reageert heftig op afwezigheid ouder, bij terugkeer ouder vastklampend gedrag en tegelijkertijd afwijzend gedrag (door boosheid/frustratie), laten zich moeilijk troosten en vertonen meestal nog minder exploratie na terugkeer ouder dan daarvoor.

Belangrijkste determinant van gehechtheid → oudergedrag, sensitiviteit of responsiviteit, maat voor de kwaliteit van opvoedend handelen, geeft aan in hoeverre opvoeder signalen van kind opvangt, juist interpreteert en er effectief op reageert. Veroorzaakt bij kind een gevoel van vertrouwen, toegankelijkheid en bereikbaarheid, voorwaarden veilige hechting.

Moeders van B-kinderen sensitief, coöperatief en toegankelijk. Moeders van A-kinderen consequent insensitief, vooral afwijzend, afkeer voor fysiek contact, zakelijk, snel geïrriteerd door huilen of ander weigerachtig gedrag van kind. Kind doet geen beroep op moeder uit angst voor afwijzing. Moeders van C-kinderen inconsequent sensitief, grillig en onvoorspelbaar, vaak onbereikbaar op cruciale momenten. Kind doet vaak beroep op beschikbaarheid ouder maar toont tevens zijn/haar frustraties n.a.v. eerdere afwezigheid. (ambivalent gedrag).

Kritiek op vreemde-situatietest → kindgedrag niet perse een afspiegeling van de gehechtheidrelatie met de opvoeder. Kindgedrag kan ook met de individuele beleving van de situatie te maken hebben (meer of minder stressvol vinden, gewenning), temperament kan ook rol in gedrag spelen (gevoeligheid angst, zou in vreemde situatie tot zogenaamd 'ambivalent gehecht' gedrag kunnen leiden).

8.5 Determinanten van sensitiviteit

Model Riksen-Walraven → totaaloverzicht van de factoren die invloed hebben op de sensitiviteit van de opvoeder en de kwaliteit van de gehechtheid van het kind → zie blz. 156. Drie factoren worden behandeld:

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 1) Opvoedingsverleden van de ouder
Eigen opvoedingsverleden speelt grote rol in de manier van opvoeding eigen kinderen. Vroeger als kind mishandelde ouders vertonen een meer rigide opvoedingspatroon (met meer fysieke straffen). Werkmodel van gehechtheid (verwerking en integratie eigen opvoedingsverleden in huidige persoonlijkheid) bepaald oudergedrag. Drie varianten hoe men negatieve jeugdervaringen verwerkt heeft:
  - a. Veilig werkmodel → relativiserend, geen haat-/angstgevoelens, niet ontkenkend, open
  - b. Vermijdend werkmodel → verdringend, oppervlakkig over verleden praten, inconsistent, idealiserend
  - c. Verstrikt werkmodel → onverwerkte emoties, uitvoerig en overdreven analytisch.

Indeling komt vanzelfsprekend overeen met veilige, vermijdende en ambivalente gehechtheidpatronen (8.4)

  - Vraag → Wat wordt bedoeld met '...door de interviewgegevens vooral op betrekkingniveau en niet zozeer op inhoudsniveau te scoren'?
- 2) Uitstel van het eerste contact met het kind
Zou volgens Klaus en Kennell een grote rol spelen, heeft in ieder geval voor een mindere klinische, afstandelijke benadering bij geboorten in ziekenhuizen geleid, maar resultaten nooit gerepliceerd. Ook adoptiekinderen en premature baby's (lange tijd in couveuse) vertonen even goede hechting aan verzorger.
- 3) Aangeboren eigenschappen van het kind
Laag geboortegewicht en lage Apgarscore zouden verhoogde kans op ambivalente gehechtheid geven. Diversen andere invloeden op sensitiviteit ouder en kwaliteit hechting, zoals laag sociaaleconomische status, temperament (Van den Boom), prikkelbaarheid (volgens Brazelton-schaal (NBAS), zie hoofdstuk 4). Huilbaby's inderdaad na 1 jaar slechts 28% veilig gehecht. Na interventie (om sensitiviteit ouder te verhogen) echter 68% na 1 jaar veilig gehecht!

8.6 Effecten van de gehechtheidskwaliteit

Moeder weliswaar primair gehechtheidfiguur vanuit traditioneel rolpatroon, ook vader belangrijk gehechtheidfiguur. Door veranderde rolpatronen meer en meer aan de orde. Volgens onderzoek kunnen kinderen zich even goed en veilig hechten aan vader, sensitiviteit vader is bepalend voor veilige hechting. Wel verschil omgang vader/moeder en kind → bij moeder zorgaspect centraal, vader eerder speelkameraad. Kinderen die aan beide veilig gehecht zijn → gunstige prognose voor latere sociale ontwikkeling.

Regelmatig niet beschikbaar zijn van primaire gehechtheidfiguur → door Bowlby overschat (zou schaden aanrichten), omstandigheden bepalend voor mate van frustratie bij kind (bijv. waar wordt kind achtergelaten, ziekenhuis of crèche?). Ook kwaliteit vervangende zorg (beschikbaarheid, vast personeel, sensitief, groepsgrootte, dagprogramma), vertrouwdheid omgeving, aanwezigheid broertjes/zusjes, aanwezigheid knuffel van invloed.

Onderzoek naar herhaalde scheidingen door buitenshuis werken van moeder hebben aangetoond dat moment dat moeder weer gaat werken belangrijk is (tweede helft 1ste levensjaar kan negatieve gevolgen op hechtingsproces hebben) en arbeidssatisfactie belangrijk (moeder tevreden met werk, dan weinig werkdruk en dus ook sensitief naar kind).

Gehechtheid en competenties → onderzoek toont aan (stressvolle taak voorgelegd aan peuters, die ze onmogelijk zonder hulp van moeder konden oplossen):

- A-kinderen (vermijdend gehecht) onvoldoende vertrouwen in ander, valt volledig terug op eigen kunnen (sterk taak gericht, weinig contact gericht).
- C-kinderen (ambivalent gehecht) onvoldoende vertrouwen in zichzelf, doet voortdurend beroep op ander, neemt nauwelijks initiatief (sterk contact gericht, weinig taak gericht).
- B-kinderen kiezen tussenweg, voldoende vertrouwen in zichzelf en ander, probeert het eerst zelf en vraagt dan ander → onderzoek toont hetzelfde resultaat als in de vreemde-situatietest.

Ego-veerkracht → vermogen om flexibel en vasthoudend te reageren in probleemsituaties, veel ego-veerkracht: bereid en in staat problemen zelfstandig op te lossen, wetende een beroep op een ander te kunnen doen.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Ego-controle → neiging gevoelens te onderdrukken of juist meteen aan bod te laten komen. Sterke ego-controle (geremd, zich afsluiten van nieuwe en onbekende) en zwakke ego-controle (impulsief, moeite op taak te concentreren) beide dus niet optimaal.

Verband ego-veerkracht en gehechtheid → twee verwachtingen (zelfvertrouwen en vertrouwen in ander; metafoor twee benen), worden beïnvloed door sociale ondersteuning van buitenaf en veerkracht. Stevige basis om problemen op te lossen (hoge veerkracht). Zowel vermijndend gehecht en ambivalent gehecht kind steunen teveel op één been (lage veerkracht).

Hoofdstuk 9: Zelfconcept en identiteit

Essentieel zijn de vragen 'wie ben ik', 'wat kan ik' en 'hoe waardeer ik mijzelf'. Kind van vier zal de vraag 'wie ben jij' heel anders beantwoorden van jongere van zestien. In 12 jaar veranderd er veel aan zo'n zelftypering.

9.1 Van zelfbesef naar zelfkennis

Zelfconcept → totaal aan indrukken, ideeën, waarnemingen over het eigen 'ik'.

Zelfkennis → inhoud van het zelfbeeld, wie ben ik. Op dit te kunnen moet je wel beseffen dat je iemand bent.

Zelfbesef → bewustzijn van het 'zelf' als eenheid, dat los gezien moet worden van de omgeving.

Bij baby's ontbreekt dit zelfbesef in de eerste levensmaanden nog, eigen handen net zo interessant als gezicht moeder. Rond vierde maand zweem van zelfbewustzijn. Elk gedrag dat voor het kind waarneembare effecten op de omgeving teweegbrengt, draagt bij tot zijn nog prille zelfbesef, bijv. op het huilen reageert moeder → geeft jonge kind al een gevoel van controle (eigen competentie, mastery). Egocentrisme (alles vanuit zijn eigen perspectief, Piaget) ook een teken dat kind ten minste besef heeft van een eigen bestaan.

Volgende stap herkenning eigen spiegelbeeld (vanaf +/- 18 maanden), ook herkenning van zichzelf op foto's → cognitieve ontwikkeling waarschijnlijk bepalende factor hiervoor, objectconcept, objectpermanente, eerste mentale voorstellingen van iets of iemand, ook van zichzelf.

Invulling van zelfkennis voornamelijk in taal → bekend met één woord speciaal voor hun, nl. voornaam, meeste driejarige kunnen vertellen hoe ze heten. In diezelfde periode leren woord 'ik', daarom ook 'koppigheidsfase' (ik-behoeften), streven naar autonomie, 'ik wil dat niet', 'ik doe het zelf', 'dat is van mij', eigen willetje, eerste begin van identiteitsgevoel.

Zelfbeschrijvingen → bij peuter en kleuter gericht op hier en nu, weten dat ze kind zijn (onderscheid kind/volwassene bekend) en dat ze jongen of meisje zijn (onderscheid sekse bekend), beschrijft zich in uiterlijke kenmerken (ik heb rood haar), voorkeuren (ik hou van drop), bezittingen (ik heb een grote pop) en activiteiten (ik ga fietsen), gericht op waarneembare, concrete aspecten (verband met cognitieve ontwikkeling, preoperationele fase Piaget), beschrijvingen over eigen karakter pas in schoolleeftijd. Tussen 7 en 11 jaar benadrukken eigen vaardigheden in vergelijking met anderen en algemene classificierend (leuk, aardig). Bij adolescent veel abstracter en genuanceerder, sterk gericht op karaktereigenschappen, zowel positieve als negatieve kwaliteiten (formeel operationeel denken, hypothetisch, abstractievermogen belangrijk). Verder bewust onderscheid maken tussen zelfbeeld en beeld wat anderen van hun hebben.

9.2 Zelfwaardering en prestatie-motivatie

Zelfwaardering → wijze waarop individu zichzelf beoordeelt, meer betrekking op persoonlijkheidsontwikkeling. Doelen nastreven, kan per cultuur sterk verschillen, baby van nature gemotiveerd controle op omgeving te hebben (mastery), willen presteren. Enorme individuele verschillen, de ene peuter wil alles koste wat kost zelf doen, de ander valt bij de geringste tegenslag terug op de ouder.

Intrinsieke prikkel → Individuele behoefte, behaalde succes voldoende beloning, hoog streefniveau

Extrinsieke prikkel → beloning van buitenaf, hoge cijfers, waardering van andere, laag streefniveau, risico falen beperken

Kind moet voldoende kansen krijgen, overbezorgde moeder belemmert het exploratiegedrag van kind en daardoor het kind zijn streven naar 'mastery'. Onverschillige moeder laat kind onvoldoende merken dat zijn prestaties de moeite waard zijn.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Succes (mastery) verhoogt zelfwaardering en zelfvertrouwen, houdt prestatie-motivatie in stand. In zijn algemeenheid wordt zelfvertrouwen het meest bevorderd door succes toe te schrijven aan stabiele, interne factoren ('mijn geheugen laat mij nooit in de steek'), en falen aan beheersbare, interne factoren ('ik had meer moeten oefenen').

Bij peuters en kleuters staat de inzet gelijk aan de vaardigheid. Goed je best doen is hetzelfde als goed presteren. Op school verandert dit, cijfers ter beoordeling, ijver alleen geen garantie voor goede prestatie.

9.3 Identiteitsvorming volgens de theorie van Erikson

Identiteit → ontwikkeling van een eigen identiteit volgens Erikson centrale taak van adolescentie. Verschillende componenten bij het gevoel om over een eigen identiteit te beschikken:

- 1) Continuïteit en coherentie → 'dezelfde zijn' ongeacht tijd, plaats, rol en ontwikkeling.
- 2) Wederzijdsheid → veronderstelling dat zelfbeeld grotendeels overeenkomt met beeld dat andere hebben
- 3) Zelfacceptatie → stevig identiteitsbesef, vrede met z'n capaciteiten, tekortkomingen en beperkingen.
- 4) Idealen → toekomstperspectief, verwachtingen en doelen, motiverend

Erikson beschreef levensloop in acht fasen, de eerste vijf hebben betrekking op jeugdijaren:

- 1) Fundamenteel vertrouwen versus fundamenteel wantrouwen (0-1 jaar)
Vertrouwen in sociale omgeving, behoeften worden (als het goed is) door ouder bevredigd, zo niet kan wantrouwen en depressieve levenshouding ontstaan.
Hoop → bereidheid ondanks teleurstellende ervaringen in beschikbaarheid idealen en verlangens te geloven.
- 2) Autonomie versus schaamte en twijfel (1-4 jaar)
Ontwikkeling van zelfstandigheid, onafhankelijkheid en zelfbeschikking, zelf keuzes maken, grenzen leert kennen, anders onzekerheid over eigen mogelijkheden (schaamte en twijfel).
Wilskracht → belangrijkste eigenschap die kinderen aan deze periode overhouden.
- 3) Initiatief versus schuld (4-6 jaar)
Gewetensvorming, ondernemend, boordevol fantasie, kind moet ruimte krijgen deze initiatieven te ontplooiën, te sterke indamming, dus te veel straf en correctie kunnen tot overmaat schuldgevoel leiden.
Doelgerichtheid → belangrijkste eigenschap die kinderen aan deze periode overhouden.
- 4) Vlijt versus minderwaardigheid (6-12 jaar)
Taakgerichtheid en succes, vaardigheden vergelijken met anderen, bij ongunstige uitslag kans op blijvende minderwaardigheidsgevoelens, niet aan verwachtingen van zichzelf en anderen kunnen voldoen.
Competentie → belangrijkste eigenschap die kinderen aan deze periode overhouden.
- 5) Identiteit versus identiteitsverwarring (12-19 jaar)
Vorming identiteit, eigen verantwoordelijkheden ('je bent geen kind meer', 'ik zoek het zelf wel uit').
Loyaliteit → bereidheid verplichtingen aan te gaan, trouw aan gemaakte keuzes, consistent handelen.

Identificatie → gedragingen, opvattingen, normen en interesses van een persoon overnemen.

Jongeren kunnen zich ongestraft in betrekkelijk korte tijd met veel verschillende personen identificeren. Jonge kinderen doen dit al met vader of moeder. Bij adolescentie echter meer bewuste keuzes. Identificatie en experimenterlust bevorderen bij adolescentie zelfstandigheid. Omgeving moet streven naar onafhankelijkheid wel stimuleren en ondersteunen, te veel of te rigide restricties van ouders kan dit proces ernstig belemmeren.

Onderling sterke verschillen en gaandeweg verschuivingen bij jongeren in de wijze waarop men met identiteitsvorming omgaat. Erikson onderscheidde vier identiteitstoestanden (statussen) (niet opvatten als vaststaande ontwikkelingsfasen):

- 1) Identiteitsverwarring
Door de bomen het bos niet meer zien, veelheid aan alternatieven belemmeren gerichte keuzes of keuzes volgen elkaar in hoog tempo op, gevoel: negatief zelfbeeld, ontredderd en stuurloos.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 2) Foreclosure
Voortijdige afsluiting, te snel en ondoordachte keuzes, komt vaak voor in opvoedingsklimaat waar gezag en uitgesproken verwachtingen heersen (over geloof, beroepskeuze, etc.)
- 3) Moratorium
Uitstelperiode, experimenteren, identificeren, geen duurzame verplichtingen of definitieve keuzes.
- 4) Identity achievement
Uiteindelijk tot een aantal 'commitments' gekomen, 'commitment' volgens Erikson sleutelwoord in het overwinnen van de identiteitscrisis, vooral als deze afwijken van maatschappelijk verwachtingspatronen of die van de ouders kunnen we spreken van 'bewuste' keuzes, waaraan meestal grondig zelfonderzoek vooraf is gegaan. Duidelijk te zien bij jongeren die uitkomen voor hun seksuele geaardheid of ontworstelen van strenge religieuze normen.

Theorie Erikson positief mensbeeld. Ontwikkelingscrisissen kan overwonnen worden met als resultaat een vitale kracht, versterkt ego en daardoor beter opgewassen tegen volgende ontwikkelingstaak.

Onderzoek Marcia naar verband identiteitstoestanden en andere variabelen → identiteitsverwarring (gezin op afstand en afwijzend), foreclosure (gezin dichtbij, ondersteunend en richtinggevend), moratorium (ambivalent tegenover ouders mede door wisselende keuzes) en identity achievement (relatie meer ontspannen en evenwichtiger) → zie ook grafiek op blz. 184.

Onderzoek Grotevant en Cooper → vordering identiteitsontwikkeling heeft positieve invloed op relatie met ouders, ruimte voor individualiteit (anders zijn dan de ander en voor je zelf kunnen opkomen) en verbondenheid (wederzijds respect en openstaan voor de mening van de ander).

Jongens meer uitgesproken levensbeschouwing en persoonlijke eigenschappen (sterkere commitments) dan meisjes.

Hoofdstuk 10: Moraliteit

Besef van goed en kwaad is het kernthema van de moraliteitsontwikkeling, regels, wetten en voorschriften, ons bestaan berust op enkele fundamentele regels, onze persoonlijke 'grondwet'.

10.1 Afbakening van het begrip 'moraliteit'

Moraliteit → verzameling principes of standaards waardoor individu onderscheid weet te maken tussen goed en slecht. Goed en slecht → algemeen geldende maatschappelijke waarden, persoonlijk grote waarde, morele standaard is eigen keuze, niet door anderen opgelegd (verschil met algemene regels).

Morele standaards universeel, moeilijk te beantwoorden of ze berusten op rationaliteit (bijv. 'ik doe een andere niet aan wat ik zelf ook niet zou willen') of op emoties ('als ik dit doe voel ik mij schuldig en slecht), morele standaard het sterkst als het op beide berust.

Moreel besef belangrijk, anders zou constant toezicht noodzakelijk zijn, kleuters al enig idee van morele standaards, kunnen zich schuldig voelen als ze iets doen wat niet mag of schamen zich als een ander hun betrapt.

10.2 Kenmerken van de morele ontwikkeling

In eerste instantie consequent ongewenst gedrag straffen of negeren, vaak door verbale communicatie (waarschuwing) en een non-verbaal teken (kind oppakken en ergens anders neerzetten, handje wegtrekken). Na een tijdje is waarschuwing alleen al voldoende.

Uitsteltolerantie → in staat behoeftebevrediging uit te stellen, in tweede levensjaar (vanaf 1 jaar) kan kind zich ook zonder vermaning van ouder, uit eigen wil een beperking opleggen (omdat het weet dat iets niet mag; zichzelf vermanend toespreken). Vanaf 2, 2 ½ jaar kunnen kinderen zich goed in een 'verleidingsscène' beheersen.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Kagan → Bij peuters vanaf 1 ½ tot 2 jaar al enig moreel besef. Bij 2 jaar tekenen van trots en schaamte. Bij 2 ½ tot 3 jaar duidelijker besef van goed en slecht. Door zelfevaluatie (van eigen gedrag) ontstaan negatieve emoties bij iets wat niet mag. Door aan morele standaards te houden voorkomt kind deze negatieve emoties. Vanaf 3 jaar voor het eerst schuldgevoelens. Rond 6 jaar cognitieve behoefte aan consistentie en logische samenhang tussen regels onderling en tussen regels en gedrag. Aan regels houden, maar ook inzicht in functie van regel hebben. Naarmate kinderen ouder worden minder snel regels klakkeloos naleven (kritisch beoordelen, keuze maken wel/niet naleven, moreel oordeel vellen). Identificatie speelt ook rol, andere persoon als rolmodel, zijn/haar morele standaards worden overgenomen.

10.3 Piagets ideeën over regels en rechtvaardigheid

Kleuters weinig besef van regels (imiteren handelingen van oudere kinderen), oudere kinderen houden zich aan spelregels maar zien ze als heilige wetten (waarom ze er zijn is niet bij hun bekend). Pas op 11-12 jarige leeftijd besef dat regels afspraken zijn die veranderd kunnen worden

Inzicht in rechtvaardigheid en rekening houden met intentie gedrag → onderzoek (Piaget) naar morele ontwikkeling. Jonge kinderen (tot 10 jaar) kijken slechts naar de gevolgen van de handeling (10 kopjes per ongelijk kapot laten vallen is erger dan 1 kopje express kapot gooien). Geen onlogische keuze, straf vaak gebaseerd op de gevolgen van het gedrag. Oudere kinderen zien verschil in opzettelijkheid en vinden de persoon die het kopje kapot gooide het stoutst.

Ontwikkeling van morele denken volgens Piaget:

- 1) Heteronome moraliteit (moreel realisme)
Moreel denken van 4-6 jarige, gedictieerd door anderen, rechtlijnigheid, regels zijn regels (absoluut, onveranderbaar), gevolgen van handeling (schade) bepaalt straf, straf is boetedoening, niet middel om schade te herstellen, immanente rechtvaardigheid (alle kwaad wordt automatisch bestraft).
- 2) Autonome moraliteit (moreel relativisme)
Moreel denken van 10-12 jarige, verschil regel overtreden en veranderen inzien, verschil nuttige/functionele en zinloze/overbodige regels, regels door onderhandeling en consensus veranderen, vanaf 10 jaar rekening houden met intentie van gedrag.

Autonome moraliteit ontwikkeld zich door afnemend egocentrisme, ontwikkeling van perspectief-nemen en de intensieve omgang met leeftijdgenoten in de schoolleeftijd. Laatste belangrijk, zelfrespect en respect voor andere neemt toe, kwestie van geven en nemen, onderhandelen en (op eigen houtje, zonder voorschrift ouders) beslissen. Afname van het onwankelbare geloof van de autoriteit van ouders, meer oog voor relativiteit van regels.

Kritiek onderzoek Piaget → in methodologisch opzicht, twee factoren variabel (intentie en gevolg). Niet na te gaan of kind wellicht toch enigszins rekening houdt met intentie naast de mate van negatieve gevolgen.

10.4 Kohlbergs morele ontwikkelingstheorie

Onderzoek Piaget zwaar bekritiseerd maar ook als inspiratiebron genomen. Ontwikkeling moraliteit gaat volgens hem verder na 12de jaar, daarom adolescentieperiode (12-16 jaar) in zijn eigen theorie opgenomen.

Onderzoek naar redeneringen en argumentatie op enkele morele dilemma's (Heinz, vrouw ziek, medicijn te duur, medicijn stelen anders sterft vrouw). Kohlberg drie niveau's van moreel denken (zonder leeftijdsindicaties):

- 1) Preconventionele moraliteit
Naleven van regels geheel berust op externe factoren, houd zich eraan om straf te vermijden ('Heinz mag niet stelen anders gaat hij de gevangenis in', uitsluitend gevolgen, niet intentie) of overtreedt ze uit eigen belang ('Heinz mag zijn vrouw niet verliezen. Hij kan het toch altijd terugbetalen', rechtvaardigheid daad alleen vanuit perspectief Heinz).

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 2) Conventionele moraliteit
Naleven regels en wetten levert sociale waardering op, regels nodig voor sociaal systeem, goede bedoelingen centraal ('Je kunt het Heinz niet kwalijk nemen dat ie steelt'), wet echter ook van groter belang van individueel motief ('Begrijp het wel, maar stelen altijd fout').
- Vraag → Hoe kunnen beide argumenten binnen dit niveau bestaan? Wil conventionele moraliteit niet zeggen dat men star is, regels zijn regels, zo iets? Hoort 'je kunt het Heinz niet kwalijk nemen dat ie steelt' niet meer thuis bij postconventionele moraliteit (relativerend)?
- 3) Postconventionele moraliteit
Persoonlijke keuzes ('ik kan mij voorstellen dat Heinz medicijn steelt, maar daarmee kun je zijn gedrag niet goedkeuren'), dilemma onderkennen, gedrag veroordelen maar situatie (intentie) begrijpen, overtreden van de wet gerechtvaardigd bij het redden van een leven (ander argument, ethische kwestie).

Kritiek op theorie → volgens Kohlberg kinderen jonger dan 6 nog niet tot moreel oordelen in staat. Blijkt niet te kloppen, jongere kinderen al bezig met onderscheid conventionele en morele regels, zeker moreel oordeelsvermogen al aanwezig (kleuters weten heel goed dat stelen erger is dan broek vies maken). Bij overtreden morele regel wordt door ouders nadruk op negatieve gevolgen voor slachtoffer gelegd om schuldbesef bij dader uit te lokken ('kijk eens hoe je je broertje pijn hebt gedaan'). Bij overtreden conventionele regel meer gericht op gevolgen voor dader zelf ('als je nog een keer te laat bent mag je niet meer komen').

Verder maar de vraag of je moreel oordelen in stadia kunt indelen. Kinderen en volwassenen in uiteenlopende situaties verschillende niveaus van moreel oordelen. En moreel oordelen zegt lang niet alles over moreel handelen, wel door Kohlberg belangrijk verband hiertussen (oordelen en handelen ernaar) gelegd.

10.5 Moreel gedrag en de sociale leertheorie

Norminternalisatie → Normoverschrijdend gedrag op basis van negatieve ervaringen wordt geassocieerd met angst- en schuldgevoelens (Aronfreed en Bandura). Onaangename gevoelens voeden sturingsmechanisme dat normoverschrijdend gedrag voorkomt.

Geanalyseerd welke strafmaatregelen zelfbeheersing in 'verleidingssituaties' (situatie waarin iets verleidelijks, niet mag) kan vergroten:

- Straf aan begin overtreding effectiever
- Zware straf effectiever dan milde straf. Extreem zware straf werkt echter averechts (wraakgevoelens).
- Straf consequent geven
- Straf gegeven door iemand waarmee kind positieve relatie heeft

Interessant resultaat onderzoek → straf in combinatie met plausibel argument (bijv. 'dit mag niet, want als het kapot gaat dan kunnen we...') veel effectiever, bevordert internaliseringsproces, kind voelt zich bij volgende overtreding eerder schuldig, zonder plausibel argument zal men het eerder belangrijk vinden de volgende keer niet betrapt te worden.

Hoofdstuk 11: Sociale cognitie en sociaal gedrag

Sociaal moet strikt neutraal opgevat worden en betekend 'betrekking hebbend op andere personen', niet verwarren met de positieve betekenis van 'sociaal' in het gewone spraakgebruik. Dit heet prosociaal gedrag. De tegenhanger hiervan is agressie (elke vorm van gedrag vat een ander rechtstreeks nadeel berokkent (of tracht te berokkenen)).

11.1 Sociale cognitie

Perceptief-nemen → zich kunnen verplaatsen of zich kunnen inleven in het denken en handelen van andere personen.

Sociale cognitie → waarnemen en interpreteren van de gevoelens, gedachten en intenties van anderen en het denken over de ander als persoon.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Dankszij Flavell, die 'het toenemend vermogen van perspectief-nemen' (afname egocentrisme) als uitgangspunt voor zijn theorie nam, steeds meer belangstelling voor het denken van kinderen in relatie tot de sociale werkelijkheid.

Waarnemen en interpreteren van emoties

Uiten emoties (gelaatsuitdrukking, stem, gebaren, lichaamshouding) → Na 6 weken: glimlachen, in eerste halfjaar: boosheid, verdriet en angst, tweede helft eerste levensjaar: schaamte en verlegenheid.

Waarnemen emoties → Uiten iets anders dan waarnemen, pas bij drie maanden wordt enig verschil ontdekt tussen lachend en boos kijkend gezicht, bij 6 maanden wordt emotie geïmiteerd, na eerste levensjaar wordt herkende emoties gebruikt om eigen gedrag af te stemmen. Jonge kinderen laten zich vaak leiden door de emoties van een ander (kind valt, kijkt eerst zijn moeder aan, als moeder erg geschrokken reageert zal kind vermoedelijk heftiger huilen).

Kinderen van 6-7 jaar kunnen zich al goed verplaatsen in de gevoelens van een ander (perspectief-nemen). Oudere kinderen doen dit vaker en spontaner (vaker). Houden ook van anderen voor de gek houden door emoties te verbergen.

Waarnemen en interpreteren van gedachten

Onderzoek Flavell → vergelijking redeneringen in een spel tussen kinderen 6 tot 16 jaar. Vier niveaus van perspectief-nemen (laatste niveau werd zelfs bij zestienjarige nauwelijks aangetroffen):

- 1) geen perspectief-nemen (4-6 jaar) → 'Ik doe zo'
- 2) zich verplaatsen in een motief van de ander (7-10 jaar) → 'Hij zal dit doen en daarom doe ik zo'
- 3) zich verplaatsen in het perspectief-nemen van de ander (vanaf 11 jaar) → 'Hij denkt dat ik zus doe, en daarom doe ik juist zo'
- 4) zich verplaatsen in het reciprook (wederzijds) perspectief-nemen van de ander → 'Hij denkt dat ik denk dat hij dit doet en daarom doe ik zo'

In spelsituaties zijn deze niveaus duidelijk zichtbaar. Jonge kinderen kunnen nog geen strategie toepassen of een 'poker-face' opzetten. Oudere kinderen maken daar weer dankbaar gebruik van als de jongere deelnemer overduidelijk laat merken de joker te hebben!

Waarnemen van de ander als persoon

Jonge kinderen omschrijven leeftijdgenoten in categorieën (uiterlijk, bezit, activiteiten). Oudere kinderen al meer met psychologische eigenschappen. Theorie cognitieve ontwikkeling speelt een rol (Barenboim), bij het jonge kind: hier-en-nu-denken (preoperationeel stadium), bij oudere kind: toenemend vermogen te classificeren en te generaliseren (concreet operationeel stadium). Adolescenten nog meer gebruikmakend van psychologische vergelijkingen en relativeringen (formeel operationeel stadium).

Ontwikkeling van het perspectief-nemen volgens Selman

In tegenstelling van Barenboims visie (rol cognitieve ontwikkeling) is volgens Selman het toenemend vermogen tot perspectief-nemen als eerste verantwoordelijk voor de wijze waarop kinderen anderen typeren. Wie zich niet in een ander kan verplaatsen moet zich wel beperken tot waarneembare uiterlijke kenmerken. Selman 'role-taking'-model, onderzoek adhv verhaaltjes met sociaal dilemma. Vijftal stadia waarin volgens Selman vermogen tot perspectief-nemen verbeterd:

- 1) Stadium 0: egocentrisch perspectief-nemen (3-6 jaar)
Geheel redeneren vanuit eigen perspectief. Onderkennen in eerste instantie helemaal geen perspectief bij de ander, later wel maar dan perspectief ander gelijk aan het hunne ('Hij zal niet boos zijn omdat hij net als ik...').
- 2) Stadium 1: subjectief perspectief-nemen (6-8 jaar)
Besef dat andere persoon ander standpunt kan innemen, maar dan wel uitsluitend op basis van andere informatie ('Hij is boos, maar hij weet niet dat...').

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

- 3) Stadium 2: gereflecteerd perspectief-nemen (8-10 jaar)
Perspectieven kunnen verschillend zijn, verplaatsen in ander, reactie ander voorspellen, besef dat ander dat ook bij hun kan, kunnen echter nog niet eigen en ander perspectief tegelijkertijd mee laten wegen ('Hij zal niet boos zijn omdat hij begrijpt dat zij zus doet omdat...Vind hij het dan goed dat zij...? Nee').
- 4) Stadium 3: wederzijds perspectief-nemen (10-12 jaar)
Nu wel tegelijkertijd in verschillende standpunten verplaatsen, ook rol neutrale derde persoon innemen en reactie van alle betrokkene naar elkaar toe voorspellen ('Zij deed zus omdat...', maar ze weet ook dat dat niet mag. Hij weet dat zij weet dat ze dat niet mag doen, maar hij weet niet dat ze dat deed omdat..., daarom zal hij boos zijn').
- 5) Stadium 4: perspectief-nemen op basis van conventies (vanaf 12 jaar)
Los zien van concrete situatie, meer generaliseren ('Op zich normaal dat hij boos is op haar als zij..., maar misschien is hij minder streng. Ik kan het ook begrijpen dat zij zus doet, omdat...')

Resultaten onderzoek ondersteunen ontwikkeling in stadia. Is verloop te voorspellen adhv toenemende cognitieve mogelijkheden? Wel degelijk verband tussen deze stadia en prestaties op Piagetiaanse taken, maar ook andere factoren in ontwikkeling perspectief-nemen spelen een rol. Piaget: straatspelletjes van belang, sociale interactie, kinderen leren onderhandelingsvaardigheden (geven/nemen, vinden van compromissen).

11.2 Agressie

Weten reeds op jonge leeftijd dat slaan, vechten, schelden, afpakken, vernielen ongewenst gedrag is. Toch komt het op grote schaal voor. Nadruk op intentie, of ook daadwerkelijk ander schade aangebracht wordt niet van belang.

Ontwikkeling van agressie

Verbale agressie → dreigementen en beledigingen, scheldwoorden.

Fysieke agressie → fysieke vormen van agressie, gericht op een anderen of op andermans eigendommen.

- Vraag → Vernielen van eigen eigendommen is toch ook agressie?

Instrumentele agressie → slachtoffer moedwillig schade toebrengen om doel te bereiken, voetballers die tegenstander omver duwen, peuter die speelgoed van een ander afpakt zonder enig schuldbesef.

Vijandige agressie → primair op slachtoffer zelf gericht, de ander 'pijn doen' is doel agressie.

Agressief gedrag nog niet bij baby's (exploratiedrag), begint rond tweede levensjaar, piek op vierjarige leeftijd, bij peuters grotendeels instrumentele (fysieke) agressie. daarna afname hoeveelheid agressie en toename verbale agressie. Reden afname instrumentele agressie kan toenemend onderhandelingsvermogen zijn en toenemende afkeur en bestraffing van ouders en leerkrachten.

- Vraag → Terminologie is onduidelijk. Wat is 'rond tweede levensjaar', na 1ste verjaardag, halverwege tussen 1 en 2 jaar?!

Agressie als persoonskenmerk

Agressie lijkt stabiele eigenschap, agressie op jonge leeftijd lijkt agressie op latere leeftijd te voorspellen (criminaliteit en mishandeling). Agressie kan echter ook toe- of afnemen op latere leeftijd en is te beïnvloeden. Agressie een van de weinige kenmerken verschillend jongens/meisjes. Jongens zowel meer fysieke als verbale agressie dan meisjes. Hardnekkige vorm van agressie op school (voornamelijk door jongens): pesten.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Determinanten van agressie

Agressie vanuit verschillende invalshoeken geanalyseerd:

- 1) Biologische factoren (nature)
Agressie lijkt stabiel persoonlijkheidskenmerk, verschil tussen sekse, onderzoek naar hormoon testosteron echter niet eenduidig te interpreteren, is verhoogd testosteron oorzaak of gevolg van agressief gedrag, biologische invloeden lijken vooral indirect, bijv. fysieke eigenschappen, niet oorzaak agressief gedrag, maar wekken wellicht verwachtingen bij anderen (self-fulfilling prophecy), aard spel lokt meer agressie uit (stoeien).
- 2) Ethologische benadering (nature)
Agressie duidelijk overlevingsfunctie, bescherming, instandhouding leiderschap (dominantie), dreiging vaak al voldoende (bij dieren), pikorde (op dominantie gebaseerde sociale hiërarchie) ontstaat door agressie, maar is vervolgens een middel om conflicten en agressie te vermijden.
  - Vraag → Hoe verklaart deze benadering agressie bij mensen?
- 3) Sociale leertheorie (nurture)
Agressie volgens Bandura aangeleerd gedrag, agressie creëert eigen 'reinforcers' (mensen bereiken hun doel door toepassen geweld), echter erg simplistische verklaring, agressie wordt nl. ook bestraft, waarbij kosten/batenbalans meestal ongunstig uitpakken.
  - Vraag → Agressie creëert eigen 'reinforcers'?

Bandura benadrukte niet directe leren van agressie door reinforcement (beloning), maar meer door imitatie en modeling, agressief gedrag bij kinderen kan aangesterkt worden door: gezin, leeftijdsgroep en televisie.

- a. Gezin
Agressief gedrag ouders oorzaak van agressief gedrag kind of juist inadequate reactie op temperament kind, wederzijdse beïnvloeding, negatief gedrag kind blijkt succesvol en blijft dit als middel tegen ineffectieve ouder inzetten (negatieve spiraal). Ook agressie kind wordt door ouder vanuit onmacht beantwoord met agressie, kinderen met laag uitsteltolerantie zorgen ervoor dat ouder vaak wel corrigerend moet optreden, ouder kan ook echter model staan voor agressie door eigen agressief gedrag met partner, burens, vrienden, in het verkeer, etc.
- b. Leeftijdgenoten
Wederzijde beïnvloeding, agressie vaak reactie op ervaringen als slachtoffer (terugvechten verminderd agressie). Interessant onderzoeksgebied is relatie agressie, dominantie en populariteit (sociometrische analyses). Uit dit onderzoek vier populariteitsstatussen af te leiden: populair (veel hoge waardering, weinig lage waardering), controversieel (veel hoge en veel lage waardering), genegeerd (weinig door anderen gekozen), afgewezen (weinig hoge waardering, veel lage waardering). Dominante leiders vaak controversieel (overheersen door agressie). Niet agressieve leiders vaak populair. Agressieve leden worden door andere binnen de groep afgewezen.
- c. Televisie
Massamedia, wel verband tussen agressief gedrag kinderen en voorkeur voor geweld op televisie, maar of deze programma's ook oorzaak van agressief gedrag zijn is niet gezegd, kan ook dat agressieve kinderen juist graag naar deze programma's kijken, kijken naar dergelijke programma's versterkte wel het agressieve gedrag bij 89% van de proefpersonen in een experimenteel onderzoek (beperkte afspiegeling werkelijkheid), denk ook aan experiment met pop die op televisie door volwassene geslagen wordt en waarbij de volwassene vervolgens met ranje/koekje beloond wordt, kinderen imiteerde dit gedrag, verder gevaar bij jonge kinderen is verschil film/werkelijkheid moeilijk kunnen inschatten.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

11.3 Prosociaal gedrag

Helpen, delen, steunen, et cetera, dient andermans belang, altruïsme, impliceert onbaatzuchtigheid, maar de vraag of eigen belang geen rol zou spelen, daarom neutralere term: prosociaal gedrag. Al op jonge leeftijd prosociaal gedrag, toch hebben zij (en ook oudere kinderen en volwassenen) moeite met prosociaal gedrag wat ten koste van hun eigen belang gaat.

Ontwikkeling van prosociaal gedrag

Vanaf 20 maanden eerste tekenen van gedrag om negatieve emoties bij andere kinderen te verminderen, druist geheel in tegen cognitieve ontwikkelingstheorie dat stelt dat prosociaal gedrag pas mogelijk is als vermogen tot perspectief-nemen toegenomen en egocentrisme afgenomen is, peuters echter niet bereid tot prosociaal gedrag als enige zelfopoffering vereist is (op eigen initiatief geliefd speelgoed of lekkernij afstaan komt bijna niet voor). Op latere leeftijd treed meer prosociaal gedrag op door inzicht voordelen in samenwerken: prosociaal gedrag levert meer op voor het individu dan gedrag op eigen belang gericht.

Prosociaal gedrag als persoonskenmerk

Moeilijk als persoonskenmerk te beschouwen, zeer afhankelijk van de situatie, niet consistent en continue te noemen, ondanks meer agressief gedrag bij jongens, komt prosociaal gedrag niet meer voor bij meisjes, meisjes wel positievere houding tov prosociaal gedrag, meer gevoelens van empathie laten zien, maar verschil in handelen niet aangetoond.

Determinanten van prosociaal gedrag

Ethologie nadruk op empathie (medeleven), cognitieve theorieën vermogen tot moreel redeneren en perspectief-nemen als uitgangspunt (zie 11.1 en hoofdstuk 10), sociale leertheorie invloed van leerprincipes overgedragen via opvoeding, omgang met leeftijdsgenoten en massamedia.

1) Ethologische benadering

Ook overlevingsfunctie, voortbestaan eigen genen van belang (kin-selectietheorie van Trivers), daarom prosociaal gedrag (ook in dierenwereld), theorie stelt dat ook verwanten gemeenschappelijke genen hebben, prosociaal gedrag dan ook in eerste instantie gericht op verwanten. Kinnesinne en nepotisme komen vrijwel overal voor, echter moeilijk om dit bij mensen volledig uit biologisch drijfveer te verklaren, vaak nl. ad-hocverklaringen.

- Vraag → Wat zijn 'ad-hocverklaringen'?

Prosociaal gedrag op niet-verwanten te verklaren adhv wederzijds/reciprook altruïsme, investering die later terugverdiend wordt. Overlevingsfunctie: kans op bescherming, bevrediging levensbehoeften, succesvolle voortplanting groter in coöperatieve sociale eenheden, dan voor zelfzuchtige eenling.

Andere invalshoek: empathie (vermogen emotionele reactie bij anderen herkennen) belangrijke stimulans voor prosociaal gedrag, reeds op jonge leeftijd aanwezig, stressgevoelens kunnen bij individu verminderd of opgelost worden door andere in nood te helpen (Hoffman; bijv. bij troostende peuters). Verband empathie en prosociaal gedrag moeilijk eenduidig te leggen, empathie slechts een van de motieven.

2) Leertheoretische benadering

Reinforcement en imitatie, prosociaal gedrag wordt vrijwel altijd beloond, imitatie doordat rolmodel hiervoor gewaardeerd en gerespecteerd wordt. Communicatie belangrijk middel om belang en wenselijkheid prosociaal gedrag op kinderen over te brengen (ook volwassenen moeten continue tot altruïsme aangespoord worden). Prosociaal gedrag wordt door ouders aangemoedigd, moet wel vrijwillig gebeuren door kind en niet slechts om straf te vermijden. Prosociaal gedrag kan gestimuleerd worden, niet afgedwongen.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Hoofdstuk 12: Sekserollen

Sekserolgedrag begint al in tweede levensjaar, besef jongen/meisje te zijn op driejarige leeftijd aanwezig, richtinggevend lijkt feit dat vrouw kind kan baren en belangrijkste opvoedingsrol heeft en dat man overwegend kostwinners en beklede belangrijkste maatschappelijke functies.

12.1 Sekseverschillen en sekserolgedrag

Sekseverschillen → alle verschillen waarin jongens/meisjes of mannen/vrouwen zich van elkaar onderscheiden, biologische en psychologische eigenschappen. Reeds bij baby verschil in gedrag tussen jongen en meisje.

Besef jongen/meisjes te zijn onderdeel zelfconcept, kind leert welke gedragingen er bij jongens en meisjes horen, beeld eigen sekse draagt in belangrijke mate bij aan identiteitsvorming.

Sekserol → verwachtingen binnen cultuur/maatschappij ten aanzien van specifiek mannelijke of vrouwelijke eigenschappen, invulling hiervan is sekserolgedrag. Verschil tussen sekseverschil en sekserolverschil, feit dat jongens vaker kleurenblind zijn of beter in ruimtelijk inzicht is sekseverschil, heeft niks met sekserolgedrag te maken.

12.2 Het verloop van de sekserolontwikkeling

Reeds bij baby's al kleine verschillen, meisjes meer oogcontact en sterker nabijheid volwassenen zoeken, meisjes eerder praten, minder actief en minder prikkelbaar. Vanaf 1 jaar eerste verschillen in sekserolgedrag, voorkeur ander speelgoed en spelactiviteiten jongens/meisjes, vanaf 3 jaar voorkeur voor speelkameraadjes van eigen geslacht.

Cross-sekse gedrag → gedrag wat typisch wordt geacht voor de andere sekse, meisjes vertonen dit meer, vertonen minder sekse-stereotiep gedrag. Er bestaan ook sekse-neutrale activiteiten, zoals bijv. tekenen, puzzelen, et cetera.

In schoolleeftijd ook voorkeur voor seksegenoten, jongens rivaliteit en leiderschap belangrijk, meisjes benaderen elkaar meer als gelijke, meisjes minder stereotype gedrag dan jongens, vermoedelijke oorzaak: de jongen die meisjesachtig gedrag vertoont wordt sterker afgekeurd (vooral door vader, mannelijke eigenschappen genieten hogere status) dan meisje met jongensachtig gedrag.

Verschil tussen sekse (jongens beter in exacte vakken, meisjes beter in taal, jongens agressiever en impulsiever, meisjes eerder samenwerken en compromissen sluiten) in dagelijks leven groter dan in experimentele onderzoeken, kennelijk spelen verwachtingen in dagelijks leven van beide seksen een rol, sekserolgedrag en sekserolverwachtingen beïnvloeden elkaar, moeilijk te doorbreken (denk aan weinig succesvolle campagne bevordering meisjes & techniek: 'Kies exact', 'Technica 10').

Peuters/kleuters leren als eerste uiterlijke verschillen herkennen, al bij 2 jaar plaatjes van mannen/vrouwen sorteren naar stereotiepe kleding of beroep, op 3 jarige leeftijd onderscheid in sekse-stereotiep speelgoed en beroep, jongens en meisjes eerder vertrouwd met mannelijke sekserol (waarschijnlijk duidelijker gedefinieerd). Inzicht in sekse bij 2-3 jarige verre van compleet (jongen met pruik is meisje).

Schoolkinderen ook oog voor sekseverschillen in activiteiten, interesses en prestaties. Flexibel omgaan met invulling sekserol, nuanceverschillen kunnen aangeven, in adolescentie ook belangrijk bij leeftijdsgroep van gelijke sekse te horen, maar ook aantrekkelijk zijn voor het andere geslacht, vooral bij jongens hierdoor terugval in meer sekse-stereotiep gedrag (ondanks meer flexibiliteit in denken over sekserollen).

12.3 De biologische benadering

Verschil in sekse in ethologische verklaringsmodel → overlevingsfunctie, voortbestaan van genen, vrouw door beperkte vruchtbaarheid en lange zwangerschap heeft baat bij 1 partner (bescherming) en een hoogwaardige zorg voor haar nageslacht. Man kan meer kinderen verwekken, echter lang niet altijd zeker van zijn status als verwekker, daarom (om kans voortbestaan genen te vergroten) baat hebben bij groot aantal bevruchtungen, vaste partner daardoor minder aantrekkelijk.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Verskil in sekse in biosociale model (Money en Ehrhardt) → aantal kritische periodes waarin sekserolontwikkeling plaatsvindt, blijvende consequenties als het in die periodes niet helemaal goed gaat, periodes zijn: moment van de conceptie (genetische geslachtsbepaling), derde/vierde maand zwangerschap (groei en ontwikkeling geslachtsorganen), eerste 3 levensjaren (ontstaan geslachtsidentiteit), puberteit (seksuele rijping, ontwikkeling seksuele voorkeur). Biologische factoren veroorzaken psychosociale reacties, resultaat wisselwerking biologische en psychosociale aspecten is sekserolgedrag.

Adrenogenitaal syndroom → meisje met mannelijk uitzienende genitaliën. Na ontstaan basisgeslachtsidentiteit (besef jongen/meisje en bijbehorend gedrag; kritische periode; bij 3 jaar) levert chirurgische ingreep grote aanpassingsproblemen op, als het voor 18de levensmaand gebeurt echter niet, bij 3 jaar beschouwde kind zichzelf al als jongetje (veel moeite met geslachtsaanpassing)

12.4 De sociale leertheorie

Net als agressief, prosociaal en moreel gedrag, is sekserolgedrag resultaat leerprocessen. 'Juiste' gedrag wordt door omgeving aangeleerd (aanmoedigen, belonen), cross-sekse gedrag afgekeurd, imiteren van rolmodellen.

Selectieve reinforcement

Seksesocialisatie → jongens/meisjes worden vanaf geboorte al anders behandeld, richting geven aan gedrag, druk en agressief gedrag bij jongens meer tolereren, cross-sekse gedrag bij jongens sterker afkeuren, uit onderzoek blijkt gesuggereerd geslacht van baby-X sterk beschrijvingen en interacties van proefpersonen met baby te beïnvloeden.

Ook peuters vertonen naar elkaar afkeuring bij cross-sekse gedrag, selectieve reinforcement lijkt sekserolgedrag dus te bevorderen, maar vraag of beloning/straf strikt noodzakelijk is, denk aan 'transseksualiteit', kind met sterk afwijkend sekserolgedrag (jongen die het liefst meisjeskleren draagt of met poppen speelt) wordt daarin niet aangemoedigd. Vraag moeilijk te beantwoorden omdat niemand in sekse-neutrale omgeving opgroeit. Volgens biologische onderzoekers treden verschillen al zo vroeg op dat leertheoretische verklaringen niet afdoende zijn, biologische aanleg moet een rol spelen.

Imiteren van seksegenoten

Waarom imiteren, 1ste plaats imitatie wordt vaak beloond ('je wordt net zo sterk als pappa', 'wat help jij mamma al goed'), op 2de plaats geeft kind meer aandacht aan gedrag van seksegenoten, echter pas vanaf 6-7 jarige leeftijd. Kan dus niet verklaren waarom 4-5 jarige niet met het speelgoed - volgens de proefleider 'voor meisjes' - wouden spelen.

Omgang met seksegenoten bepaald mate van sekse-stereotiepe voorkeuren en gedragingen? Nee. Kinderen groeien veelal in vrouwenomgeving op (ook jongens; crèche, school, moeder thuis, vader werken). Onderzoek in eenoudergezinnen heeft aangetoond dat jongens en meisjes minder stereotype gedrag vertonen, oorzaken: 1) wonen vaak bij moeder, afwezigheid vader (sterkere afkeur voor cross-sekse gedrag) speelt een rol bij vermindering stereotiep gedrag bij jongens, 2) moeder vertoont in eenoudergezin ook minder stereotiep gedrag (moeder moet ook reparaties in huis uitvoeren en voor inkomen zorgen).

Kortom, volgens Maccoby/Jacklin, speelt imitatie veel geringere rol bij verwerven sekserolgedrag dan door Bandura/Mischel verondersteld. Stereotiepe beeld van man-vrouwverschillen bij jonge kinderen zelden een getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid, kinderen leren van uiteenlopende modellen (ouders, siblings, filmsterren, striphelden, etc.), selecteren gedrag van deze modellen mbv complexe cognitieve processen (zelfsocialisatie, Maccoby/Jacklin).

12.5 De cognitieve verklaringsmodellen

Geslachtsconcept oorzaak (in plaats van gevolg; sociale leertheorie) van selectie sekserolgedrag.

Theorie van Kohlberg → kennis eigen geslacht bepaald selectie sekserolgedrag, geleidelijk meer aandacht voor sekserolmodellen, Drie stadia:

- 1) Basisgeslachtsidentiteit (3 jaar) → besef jongen/meisje, slechts label, consequenties (nog) onbekend
- 2) Geslachtsstabiliteit (4-5 jaar) → geslacht stabiel (jongen = man), jongen + pruik = meisje (uiterlijk, verwarring)
- 3) Geslachtsconstantie (6-7 jaar) → geslacht onveranderlijk, jongen die meisjesachtige dingen doet blijft jongen.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Overeenkomsten met cognitieve ontwikkeling Piaget, parallel met conservatiebegrip (in stadium 2 geslachtsstabiliteit is jongen met een pruik nog makkelijk een meisje), kenmerkend voor concreet operationeel stadium. Vanaf 6 jaar (na geslachtsconstantie/consistentie bereikt) pas selectief aandacht voor en overnemen gedrag van modellen van hetzelfde geslacht. Aanmoediging van anderen verstevigd vrouwelijk/mannelijk zelfconcept. Assimilatieproces → bestand sekseschema wordt uitgebreid met gekozen gedrag.

Kritiek op theorie Kohlberg → theorie klopt grotendeels, na geslachtsconstantie inderdaad meer aandacht voor seksegenoten als model, echter sekserolgedrag al veel eerder aanwezig (vanaf 2 jaar), inzicht in sekseverschil bij basisgeslachtsidentiteit al verankerd (chirurgische geslachtsverandering als na 3 jaar grote gevolgen, zie theorie Money).

Geslachtsschematheorie van Martin en Halverson → ontwikkeling geslachtsschema centraal, schema verschaft informatie over sekseverschillen en geeft richting aan sekserolgedrag. Vertrekpunt basisgeslachtsidentiteit en niet geslachtsconstantie (Kohlberg), dus al op 3-jarige leeftijd seksespecifieke kennis verwerven en toepassen. Eenmaal gevormde geslachtschema's sturen selectie van informatie die bij bestaande schema's past. Onderzoek bij kinderen: minder verwarring of vervorming van herinneringen bij consequente informatie (jongen speelt met auto) dan bij inconsequente informatie (meisje is aan het houthakken). Kennelijk zijn we onwillig om inconsequente informatie op te slaan (past niet in gevormde schema's).

Hoofdstuk 13: Kind en gezin

Context waarbinnen zich ontwikkeling voltrekt, belangrijk om te weten hoe specifieke omgevingsfactoren de ontwikkeling beïnvloeden, laboratoriumexperimenten zijn kunstmatig, verwaarlozen effect individu's natuurlijke omgeving.

13.1 De ecologische systeemtheorie van Bronfenbrenner

Omgevingsinvloeden schematisch weergegeven, Bronfenbrenner verzette zich sterk tegen steriele laboratoriumexperiment. Signaalkenmerk → eigenschap van individu bedoeld om reactie omgeving uit te lokken wat individu weer beïnvloed. Transactioneel proces → wisselwerkingen (sub)systemen leiden tot permanente veranderingsprocessen. Ontwikkeling ecologisch model:

- 1) Microsysteem → directe omgeving (gezin, school, speelkameraadjes), vertrouwde personen
- 2) Mesosysteem → interactie componenten microsysteem (ouders onderling, gezin ↔ school)
- 3) Exosysteem → indirect effect op kind (effect op microsysteem), sociaal netwerk ouders bijv.
- 4) Macrosysteem → normen, waarden maatschappij, cultuur, economische/technologische ontwikkelingen

13.2 Het gezin

Gezin hoeksteen samenleving, tegenwoordig traditioneel gezin van vader, moeder, broers/zusjes niet meer vanzelfsprekend of standaard, vroeger meer inbreng grootouders, nu echter meer individuele aandacht/betrokkenheid bij kind van ouders.

Opvoeding

Invloed ouders driedig: 1) keuren gedrag goed of corrigeren, verschaffen informatie over wat wel en niet mag, geven hulp en steun, stellen regels op, 2) modelfunctie, confronteren hun kinderen met hun eigen normen en waarden, 3) creëren ontwikkelingsomgeving die bepaalde ontwikkeling stimuleert of juist beperkt, afhankelijk van interesses, voorkeuren, hobby's ouders.

Rol ouders veranderd gaandeweg, in het begin uitsluitend verzorgend (baby), daarna meer grenzen stellen, sociale omgangsvormen, zelfbeheersing bijbrengen (toename autonomie/mobiliteit peuter/kleuter), ondersteunend (bij schoolse leerproces; ouders nog altijd belangrijke gezagspositie, respect van kind), stormachtige proces van zelfstandig worden in goede banen leiden (adolescentie; wankelende positie ouder, nog wel grote invloed, vooral op toekomstgerichte keuzes).

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Drie opvoedingsstijlen (Baumrind):

- 1) Autoritaire opvoedingsstijl
Sterke controle, strenge regels, eisen respect en strikte gehoorzaamheid van kind, fysieke straf/dreiging, autoritair, strikte gezagsverhoudingen, invloed kind op opvoedingsproces is gering ('ja is ja en nee is nee', 'waarom? Omdat ik dat zeg!'). → kleuterschool kinderen ruziezoekend en prikkelbaar. Op 8-9 jarige leeftijd middelmatige score op cognitieve en sociale competentie.
- 2) Permissieve opvoedingsstijl
Geringe controle, weinig eisen, regels ontbreken of op naleving wordt niet toegezien, toegeeflijk, invloed kind groot, bepalen veel zelf omdat er weinig geregeld is ('kijk zelf maar hoe laat je terug komt') of omdat er geen toezicht is. → kleuterschool kinderen reageren agressief en impulsief. Op 8-9 jarige leeftijd laagste score op cognitieve en sociale competentie.
- 3) Ondersteunende opvoedingsstijl
Sterke controle, rationeel communiceren met kind over regels, meer beloning en waardering toepassen dan straf, kind gelegenheid eigen mening geven, aanmoedigen uitwisselen argumenten. → kleuterschool kinderen vriendelijk, opgewekt, actief en coöperatief. Op 8-9 jarige leeftijd hoogste score op cognitieve en sociale competentie.

Conclusie: Niet mate van uitgeoefende controle bepalend, maar wijze van controle uitoefenen. Bij autoritaire ouders op koele, afstandelijke en soms vijandige manier; ondersteunende ouders meer liefdevol en meer nadruk op wederzijds respect.

Het eenoudergezin

Periode voor scheiding crisissituatie, na scheiding moet nieuw evenwicht gezocht worden, voor kinderen een periode van grote onzekerheid, ouders worden opgeslokt door eigen problemen, hebben weinig aandacht voor ontredde van kind. Ook verhuizing, verandering school, bezoeken uitwonende ouder, nieuwe partner, nieuwe stiefbroers/zussen stressvol voor kind. Gevolgen scheiding zeer verschillend per kind, afhankelijk van leeftijd. Veelgehoorde verklaringen voor negatief effect (onderzoek Amato):

- 1) Afwezigheid van een ouder
Ook bij overlijden ouder aantoonbare verminderde welzijn van kinderen, maar gunstiger dan bij gescheiden ouders. Kennelijk nog andere factoren. Verder zorgt tweede huwelijk verzorgende ouder (weer 'compleet' gezin) niet voor toename welzijn. Stiefvader wel voor jongens gunstiger dan voor meisjes.
- 2) Economische achteruitgang
Krappere huisvesting, minder geld voor kleding, speelgoed, vakantie en uitstapjes. Onderzoek vond wel in Amerika plaats, in Nederland minder ernstig door uitgebreidere sociale voorzieningen.
- 3) Ouderlijke conflicten
Onenigheid tussen ouders, kinderen raken in loyaliteitsconflict (waardering voor de ene ouder impliceert tegelijkertijd de ongewenste afwijzing voor de andere ouder), effect op welzijn ook te zien bij kinderen in volledige gezinnen met veel ouderlijke conflicten (zelfs nog meer dan bij gescheiden ouders, na scheiding afname ouderlijke conflicten).

Conclusie: verlagend effect op welzijn is aangetoond, echter niet dramatisch te noemen. Conflicthypothese van de drie het duidelijkst bevestigd, andere twee relatief bescheiden rol.

Positieve effecten → door Hetherington onderzoek verricht naar aanpassing kinderen zes jaar na scheiding. Indeling kinderen in drie groepen:

- 1) Onveilig en agressief → negatief zelfbeeld, matige schoolprestaties
- 2) Opportunistic en competent → stresssituaties aankunnen (gewiektheid), profiteren onenigheid ouders
- 3) Verzorgend en competent → minder egocentrisch, meer aandacht voor pechvogels en outcasts.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

	Gescheiden ouders	Intacte gezinnen	Stiefouders
Jongens	Voornamelijk 'onveilig en agressief', moeder niet of pas recentelijk hertrouwd.	5 van de 5 jongens uit de groep 'verzorgend en competent' uit intacte gezinnen.	
Meisjes	Voornamelijk 'verzorgend en competent', zorg voor broer/zus/ouder.		Voornamelijk 'onveilig en agressief'.

Siblings

Sibling → broers en zussen, geen overkoepelende term in Nederlandse taal.

Grotere meerderheid van ouders kiest bewust voor kinderen, abortuscijfer laagste ter wereld in Nederland, twee kinderen per gezin populair, daarna 3, 1, 4 of meer.

Samenstroommodel (soeptheorie) → Galton (1874) constateerde dat onder beroemde wetenschappers relatief veel eerstgeborenen voorkomen, ontwikkelde theorie stelt: intellectuele peil mede bepaald door kwaliteit omgevingsinvloed, kwaliteit zou hoger zijn bij kleine gezinnen en eerstgeborenen. Recent onderzoek toont geen verschil in intellectueel peil.

Ook stereotiepe beeld van persoonlijkheid niet aangetoond (serieuze oudste, onbezonnen jongste), ouders behandelen kinderen wel anders, komst volgend kind beïnvloed relatie met aanwezige kinderen, kwaliteit zorg ouders beïnvloed mate van zorg die broers/zussen elkaar geven.

(On)toegankelijke sibling → toegankelijke sibling meestal hetzelfde geslacht/weinig verschil in leeftijd, vaak ambivalent karakter, zowel positief als negatief, vaak dezelfde interesses, imiteren elkaar veel, maar ook rivaliteit en conflicten.

Voordeel sibling-reactie is leren omgaan met agressie, bij siblings algemeen verschijnsel en meestal geen gevolgen voor relatie (zoals einde vriendschap bij leeftijdsgenoten buiten gezin), onderling grenzen verkennen, agressie prikkelt imitatie en prestatiedrang neemt toe, individualisatie.

Beeldvorming enig kind vaak negatief gekleurd, moeilijk te bevestigen en vergelijken met kinderen uit grotere gezinnen, ook teleurstellende ervaringen van ouders bij eerste kind (en daarom geen volgende kinderen willen) kunnen voor problemen in dit soort gezinnen zorgen (dus niet het ontbreken van siblings als oorzaak), verder heeft onderzoek geen verschil in schoolprestaties, gedrag en relaties met leeftijdsgenoten aangetoond.

Hoofdstuk 14: School en de peer-groep

14.2 De peer-groep

Peer → 'gelijke', gelijkwaardige status meest kenmerkende van de relatie tussen peers onderling, hoeven echter niet van dezelfde leeftijd te zien, vandaar dat de meest dezelfde term 'leeftijdgenoot' niet gebruikt wordt. 'Kameraad' of 'vriend' ook niet juiste benaming, suggereert een band die er niet perse hoeft te zijn.

Peers zijn gelijkwaardig, geen machtsverschil, aan elkaar gewaagd en vullen elkaars behoeften aan, kweektuin voor sociale vaardigheden (onderhandelen, samenwerken, conflicten oplossen, helpen, beschermen).

Ontwikkeling van peercontacten

Toename frequentie peerinteracties tussen 2 en 8 jaar (interactie met volwassenen in die periode neemt af), verdeling contacten tot 12 jaar constant, baby's nauwelijks instaat contact te maken, vanaf 6 maanden zekere belangstelling voor elkaar, steun aan elkaar hebben, meer initiatief tot contact naar elkaar tonen, eerste vormen van sociaal contact. In peuterjaren toenemende complexiteit door taalverwerving en fantasiespel.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Sociale ontwikkeling van spelactiviteiten:

- 1) Toekijkend of solitair
Naar spel van ander kijken zonder mee te doen of zelf alleen een spel doen, interesse is er wel al bij de jongste peuters, maar initiatieven om ander bij spel te betrekken ontbreken.
- 2) Parallel
Naast elkaar spelen met hetzelfde materiaal, zonder wezenlijke interactie of samenwerking, bijv. zandbak.
- 3) Coöperatief
Gezamenlijk bezig, zonder gemeenschappelijke taak, taakverdeling of doel, wel verbale communicatie.
- 4) Associatief
Spelen samen, op elkaar afstemmen activiteiten, onderhandeld, taakverdeling, groepsproduct.

Peuters vooral 1 en 2; in lijn met egocentrisme. Kleuters en jonge basisschoolkinderen geleidelijk meer naar 3 en 4. Tot aan adolescentie voornamelijk met seksegenoten, pas vanaf adolescentie meer gemengde peer-groepen en grotere seksuele aantrekkingskracht gaat rol spelen.

Functie van peercontacten

Sommige kinderen grote moeite met peer-contacten, verlegen, geen initiatief tot contact of voelen snel afwijzing bij initiatief nemen. Andere kinderen kiezen bewust voor eenzaamheid, zichzelf uitstekend vermaken, op in eigen fantasie, ervaren bemoeienis ander als storend. Weer andere kinderen ontberen peercontacten, worden afgewezen, pesten, ruzie zoeken, vechten of omdat ze 'anders' zijn (handicap, huidskleur, kleding, gewoonten).

Door wereldberoemde Jane Goodall onderzoek onder chimpansees gedaan. Veel peer- en siblingcontacten. Volgens ethologen traint dit vaardigheden nodig voor volwassenheid. Belang peercontact echter moeilijk via natuurlijke observatie te onderzoeken. Onderzoek onder resusaapjes (Harlow; onthouding contact met andere jonge dieren) toonde vijandige en agressieve reacties als ze weer in contact werden gebracht met peers, inadequate gedrag bleef constant voor lange tijd. Onthouding van moeder vertoont zeer intensieve band tussen peers, echter snel van streek door en uitzonderlijk agressief tegen onbekende soortgenoten. Bij mensen vermoeden dat overlevingskansen bij kinderen met peercontacten groter zijn, maar weinig over bekend.

Onderzoek (Anna Freud/Sophie Dann) bij zestal 3-jarige kinderen uit concentratiekamp (meer dan een jaar volledig op elkaar aangewezen, ouders door, zorg van andere kampbewoners minimaal), na oorlog in behandelcentrum, erg hechte band onderling, in begin vijandig en afwijzend naar verzorgend persoon, onafscheidelijk, extreem altruïsme naar elkaar, ontwikkelde zich gunstiger dan resusaapjes van Harlow, na een jaar goede relaties met verzorgers, normale evenwichtige volwassenen geworden.

Amerikaans onderzoek op drie aspecten van peerrelaties: 1) aantal en kwaliteit van vriendschappen, 2) agressiviteit ten opzichte van peers en 3) timide, teruggetrokken gedrag in verband met vroegtijdig schoolverlaten, criminaliteit en psychopathologie. 1 duidelijk verband met school drop-outs. 2 duidelijk verband met criminaliteit. Zwakte onderzoek: retrospectief, volwassene die – ondanks negatieve relaties met peers – niet in de onderzochte groep school drop-outs of criminelen vallen worden niet meegenomen in het onderzoek. Longitudinaal onderzoek meer valide gegevens, maar oorzaak/gevolg niet vast te stellen, temperament of onveilige gehechtheid kunnen ook oorzaak voor zowel slechte peercontacten als later probleemgedrag zijn. Kwaliteit belangrijker dan kwantiteit.

Onderzoek onderlinge verhoudingen tussen peers adhv sociometrische analyses. Zie typering in hoofdstuk 11 (determinanten van agressie; 3B). Vijfde typering aan toe te voegen: 'geaccepteerde groepsgenoot', minder voorkeurstemmen dan populaire kind, maar resultaat wel positief. Genegeerde/afgewezen kind wordt niet aardig bevonden, afgewezen kind vaak gedragsproblemen op latere leeftijd (oorzaak ook afkomst probleemgezin, onveilige hechting). Populaire kinderen goed in belonen andere groepsleden, vaardig in initiëren en onderhouden contacten.

- Vraag → Weten we nog maar weinig van de functie van peercontacten of is deze paragraaf gewoon niet goed geschreven? Concrete functies worden niet genoemd.

Ontwikkelingspsychologie

Ontwikkelingspsychologie, Liesbeth van Beemen (ISBN 9001066313, tweede druk, 2001)

Vriendschap

Definitie vriendschap per leeftijdsgroep verschillend → vriendschap bij kleuter is met 'aardig' iemand, leuk mee spelen, kan van week tot week verschillen, ouder basisschoolkind al meer aandacht voor wederzijds vertrouwen en geven/nemen, bewuste keuze met wie. In adolescentie ook wederzijds begrip en intimiteit belangrijk, langdurige vriendschappen, respect voor elkaar. Voor alle leeftijden geldt wel: ongeveer even oud, meestal hetzelfde geslacht, met dezelfde interesses en opvattingen.

Onderzoek naar ontstaan vriendschappen → sommige koppels sloten vriendschap, andere niet. Koppels die vriendschap sloten werden het eerder eens worden over gemeenschappelijke activiteit, effectievere communicatie, beter conflicten oplossen, meer open naar elkaar. Bij andere koppels (geen vriendschap) niet duidelijk of het aan gebrekkige communicatie of aan gebrek aan motivatie (niet tot de ander aangetrokken voelen) ligt.

Twee verschillen interactie tussen vrienden en peerinteractie in algemeen: 1) vrienden lossen conflicten soepeler op (beperken conflict tbv in standhouden vriendschap), meer begrip voor elkaar, geen eindeloze welses-nietes, 2) intimiteit, tegenover vriend(in) kwetsbaar durven opstellen.